

1

**Millî Mücadele
Döneminde
Diyarbakır**

**Diyarbakır
During
the National Struggle**

Oktay Bozan

Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır

Oktaý Bozan*

Özet

Diyarbakır, sahip olduğu coğrafi konum ve ekonomik potansiyeli nedeniyle tarih boyunca birçok medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı senelerinde tehcir ve muhacir güzergâhı olan Diyarbakır, bu dönemde önemli gelişmelere sahne olmuştur. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İngilizler Antep, Urfa ve Maraş'ı işgal etmiş ve işgal sahasına Diyarbakır'ı da dâhil etmeye çalışmıştır. Bu amaçla Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzunu kırmak için yoğun bir çaba göstermiştir. 15 Eylül 1919'da imzalanan Suriye İtilafnamesi gereğince Antep, Urfa ve Maraş bu defa Fransızlar tarafından işgal edilmiştir. Fransızların Diyarbekir Vilayeti'ni işgal sahasına dâhil etme girişimi bölgede ciddi tedirginlik ve tepkilere neden olmuştur. Güney illeri ile İzmir'in işgali Diyarbakır ve çevresinde gerçekleştirilen mitingler ve çekilen protesto telgraflarıyla lanetlenmiştir. Özellikle İzmir'in işgaline gösterilen tepkiler birçok şehirde olduğu gibi Diyarbakır'da da millî bilincin ve istiklal ruhunun yeşermesine zemin hazırlamıştır. Bu süreçte Müdafaa-i Vatan ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri teşekkül etmiştir. Mütareke dönemindeki belirsizlik, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu vaziyet ve İtilaf devletlerinin bölgedeki politikalarının etkisiyle Diyarbakır'da Kürt Kulübü kurulmuştur. Diyarbakır Kürt Kulübü, Osmanlı Devleti'ne ve Millî Mücadele'ye karşı muhalif bir siyaset takip etmiştir. Ancak Diyarbakır kamuoyu, gerek Kürt Kulübü'nün ayrılıkçı politikalarına ve gerekse de Kürt Teali Cemiyeti'nin temsilcisi Şerif Paşa'nın Paris Konferansı'nda Ermeni delegasyonu ile iş birliği yapmasına tepki göstermiş, tercihini Millî Mücadele'den yana ortaya koymuştur. Bu bağlamda Millî Mücadele'de Diyarbakır Millî Mücadele'nin tarafında hareket etmiş, askeri zaferlerden hemen sonra Diyarbakır ve bağlı kazalarda mitingler ve zafer yürüyüşleri tertip edilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Millî Mücadele, İzmir'in İşgali, Diyarbakır Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, Diyarbakır Kürt Kulübü, Müftü İbrahim Efendi, Binbaşı Noel

* Prof. Dr., Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, oktaybozan210[at]gmail.com, ORCID: 0000-0003-0485-556X

Diyarbakır During the National Struggle

Abstract

Diyarbakır has been home to several civilizations throughout history due to its geographical location and economic potential. Being a route of deportation and immigrants during the First World War, it witnessed many significant incidents in that period. After signing the Armistice of Mudros, the British invaded Antep, Urfa and Maraş and tried to include Diyarbakır in the occupation area. To achieve that, the British strived to soften the influence of the Ottoman State in that region. Then, Antep, Urfa and Maraş were occupied by the French in accordance with the Syrian Contract signed on September 15, 1919. The French attempt to include the Diyarbakır province in the occupation area caused severe unrest and reactions in Diyarbakır. The occupation of the southern provinces and İzmir was condemned via rallies and protest telegrams in Diyarbakır and its surroundings. Especially the reactions to the occupation of İzmir, as in many cities, have paved the way for the flourishing of national consciousness and independence in Diyarbakır. In this process, the Associations named Müdafaa-i Vatan (the Defense of the Homeland) and Müdafaa-i Hukuk (the Defense of Rights) were established. Diyarbakır Kurdish Society was founded as a result of the uncertainty during the Armistice period in Diyarbakır, also the situation of the Ottoman State and the policies of the Entente States in the region. Diyarbakır Kurdish Society pursued an opposing policy against the Ottoman State and the National Struggle. However, public opinion in Diyarbakır opposed to separatist policies of the Kurdish Society and negotiation of Sherif Pasha, the representative of the Kurdish Teali Society, with the Armenian delegation at the Paris Conference, and preferred to support the National Struggle. In this context, during the National Struggle, Diyarbakır acted in favor of the National Struggle, and right after the military victories, rallies and victory parades were organized in Diyarbakır and affiliated towns.

Keywords

National Struggle, Occupation of İzmir, Diyarbakır Association for the Defense of the Homeland, Diyarbakır Kurdish Society, Mufti İbrahim Efendi, Major Noel

1. Giriş

Irak ve İran'ı Akdeniz ve Karadeniz'e bağlayan yolların kavşağında kurulan Diyarbakır'ın milattan önce 2300'den beri bir yerleşim merkezi olduğu, kalesinin bir kısmının da milattan önce IV. yüzyıldan kaldığı sanılmaktadır. Diyarbakır, sahip olduğu stratejik konum ve ekonomik potansiyeli nedeniyle tarih boyunca Sasani ve Roma devletleri arasında mücadele sahası olmuştur. Doğu Roma'nın önemli bir askerî ve idari merkezi olması nedeniyle Sasani saldırılarına karşı M.S. 349'da şehrin etrafı surla çevrilmiştir. Buna rağmen şehir, 359 ve 502'de Sasani işgaline maruz kalmıştır. İki imparatorluk arasındaki mücadeleler ve Sasanilerin şehri işgali ekonomik ve sosyal hayata büyük darbeler vurmuştur. 639'da İslam idaresi altına giren şehir, İslam medeniyetin en gözde merkezlerinden birisi olmuştur. Anadolu ve Kafkaslarda yapılan fetihler için önemli bir askerî ve idari merkez olan Diyarbakır'a Emeviler, Abbasiler, Mervaniler, Büyük Selçuklular ve Artuklular gibi İslam devletleri hâkim olmuştur. XIII. yüzyılın ortalarında meydana gelecek olan Moğol işgaline kadar Diyarbakır siyasi, askeri, toplumsal, mimari ve ekonomik açıdan önemli bir konumda bulunmuştur. XV. yüzyılın ilk yarısında Akkoyunluların başkenti olan Diyarbakır'a bu dönemde önemli yatırımlar yapılmış, bozulan toplumsal ve ekonomik yapı yeniden istikrar kazanmıştır. Safevilerin hâkimiyetinden sonra Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı Devleti'ne dâhil edilen Diyarbakır, imparatorluğun en önemli merkezlerinden birisi olmuştur.

2. İdari Durum

Diyarbakır, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra Amid merkez olmak üzere Diyarbekir Beylerbeyliği kurularak idaresi 4 Kasım 1515'te Bıyıklı Mehmet Paşa'ya verilmiştir. 1518 yılında yapılan tahrirî göre Diyarbekir Beylerbeyliği'ne bağlı on iki sancak vardır. Bu sancaklar Amid, Mardin, Sincar, Berriyecik, Ruha, Siverek, Çermik, Ergani, Harput, Arapkir, Kiğı ve Çemişgezek'tir. Diyarbekir Beylerbeyliği'ne 1522 yılında 16 kale, 29 şehir, 2 bin 876 köy ve 1039 mezra bağlıdır.¹ XVI. yüzyıl ortalarından sonra Bitlis, Diyarbekir'den ayrılarak Van Beylerbeyliği'ne bağlanmıştır.² Diyarbekir Vilayeti, XIX. yüzyılda birçok değişikliğe uğramıştır. 1869'da Diyarbekir, Mamuretülaziz (Elâzığ), Siirt ve Mardin sancaklarından müteşekkildir. Daha önce birer sancak olarak Diyarbekir Vilayeti'ne bağlı pek çok yer de kaza haline getirilmiştir.³ Şemseddin Sami'nin *Kamusu'l-Alam*'ına göre, 1890 tarihinde, Diyarbekir Vilayeti üç sancak, 13 kaza, 88 nahiye ve 3 bin 210 köyden meydana gelmektedir.⁴ 1905 tarihli salnameye göre Diyarbekir Vilayeti'nde on dört şehir ve kasaba, elli yedi nahiye, 3 bin 323 köy ile Diyarbekir, Mardin ve Ergani Madeni adıyla üç büyük sancak vardır. Vilayet merkezinin kuzey doğu ve güney batı

¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tahrir Defteri*, nr. 998, Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1998, s.279.

² Nejat Göyünç, "Diyarbakır" Maddesi, c. IX, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, s. 469.

³ Nejat Göyünç, "Diyarbakır" Maddesi, c. IX, s. 465.

⁴ Şemsettin Sami, *Kamus'ul Alam*, İstanbul: Mihran Matbaası, 1306, s. 2206-2207.

tarafında olan ve aynı zamanda merkez vilayete bağlı altı da kaza bulunmaktadır. Bunlar merkez kazanın yanı sıra Silvan, Siverek, Lice, Derik ve Beşiri kazalarıdır.⁵ Birinci Dünya Savaşı esnasında ve Millî Mücadele'de Diyarbakir Vilayeti'nin idari durumu ciddi bir değişime uğramamıştır. Diyarbakir merkez ile Ergani, Mardin, Siverek sancaklarının bağlı bulunduğu Diyarbakir Vilayeti 42 bin 100 kilometrekarelik bir alanı kapsıyordu.⁶ Eldeki resmî bilgilere göre Diyarbakir Vilayeti'nde arazi sınırlı ellerde toplanmıştı. Ekilebilen 300 bin hektarlık araziden %82'si tahıl, %12'si meyve üretimine ayrılmıştı. Orman yok denecek kadar azdı.⁷

3. Nüfus Yapısı

Osmanlı döneminde Diyarbakir Vilayeti'nde Müslümanların yanı sıra önemli oranda gayrimüslimler de yaşamaktaydı. Müslümanlar kendi içerisinde Türk, Kürt, Zaza, Arap, Kızılbaş, Çerkez gibi değişik etnik ve dini gruplardan meydana gelmekteydi.⁸ İslami temellere ve dinî referanslı millet sistemine göre yönetilen Osmanlı Devleti'nde Müslüman olan bütün unsurlar nüfus ve etnik durumlarına bakılmaksızın "Müslim" olarak değerlendirildiğinden bunların kesin oranlarını tespit etmek mümkün değildir. Gayrimüslimler içerisinde nüfusu en fazla olanlar başta Ermeniler ve Süryaniler olmak üzere Katolikler, Protestanlar, Yahudiler, Ortodokslar, Keldaniler, Kıptiler ve Rumlardı. XIX. yüzyılın son çeyreğinde ve XX. yüzyılın başında Diyarbakir Vilayeti'nin etnik ve demografik durumunun tespiti büyük bir önem arz etmektedir. 1914 Yılı nüfus sayımına göre vilayetin nüfus dağılımı şöyledir:⁹

Cemaat isimleri	İslam	Ermeni	Ermeni Katolik	Süryani	Keldani	Protestan	Yahudi	Rum/Katolik	Yezidi/Kıpti	Toplam
Nüfus	492.101	55.890	9.960	37.976	5.994	7.376	2.085	1.925	2.375	619.825

Buna göre Birinci Dünya Savaşı öncesinde vilayetin toplam nüfusu 620 bin dolayındadır. Diyarbakir Mebusu Feyzi Bey, 21 Aralık 1918 tarihinde Osmanlı Meclis-i Mebûsan'ında Diyarbakir Vilayeti'nin nüfusu hakkında şu bilgiyi vermiştir: "Diyarbakir 620.000 nüfusu havidir. Bunun ancak 45.000'i Ermeni, 42.000'i ise Süryani, Keldani ve Rum

⁵ *Salname-i Diyarbakir (Zeyl)*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999, c. V, s.190, 193-194, 298-299, 405/406.

⁶ Kamil Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975, s. 42; *Türk İstiklal Harbi-Güney Cephesi*, Ankara: Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2009, c. IV, s.22.

⁷ Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, s.143.

⁸ *Salname-i Diyarbakir*, Haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999, c.IV, s.270.

⁹ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler*, Çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, s.214.

unsurlarından ibarettir. Geri kalan Türk ve Kürt'tür."¹⁰ Feyzi Bey'in belirttiği bu sayı Birinci Dünya Savaşı öncesine aittir. 1919 nüfus sayımına göre ise Diyarbakır'ın nüfusu 471 bin 462'dir.¹¹ 1919 yılı rakamları, 1914 yılı nüfus verileri ile karşılaştırıldığında vilayet nüfusunda 148 bin 363 kişinin azaldığı ve bunun da yaklaşık olarak nüfusun %25'ine tekabül ettiği görülür.

4. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Siyasi ve Sosyal Durum

Diyarbakır, Birinci Dünya Savaşı esnasında işgale maruz kalmamasına rağmen savaştan ciddi anlamda etkilenmişti. Geniş bir alana sahip olan vilayetin siyasi, sosyal ve ekonomik yapısı itibarıyla idare edilmesi zaten önemli zorlukları beraberinde getirmekteydi. Vilayet, bu özelliklerinin yanı sıra, Birinci Dünya Savaşı sırasında önemli bir tehcir güzergâhı olmuştu. Anadolu'dan ve Doğu vilayetlerinden gelen yüz binleri aşan Ermeni'nin sevkıyatı, disipline gelmeyen aşiretlerin taşkınlıkları ve Kafkas Cephesi'ndeki yenilgiler nedeniyle binlerce Müslüman mültecinin iskân ve iâşesi vilayeti ciddi anlamda meşgul etmiş ve mağduriyetler oluşturmuştu. Birinci Dünya Savaşı başladığı sırada Diyarbakır Valisi Hüseyin Celal Bey'di. Osmanlı Devleti'nin 21 Temmuz 1914 tarihinde seferberlik ilan etmesiyle birlikte, Diyarbakır'de sıkıyönetim ilan edildi.¹²

Savaşın başlamasının ardından Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin savaştan kısa sürede mağlup ayrılacağını hesap ettiler. İçlerinde en tedbirli olanlar bile evlerine, okullarına, kiliselerine Ermenistan'ı temsil eden bayrak, resim ve haritalar asmaya başladılar.¹³ Seferberliğin ilanından sonra da askerlik yükümlüsü Diyarbakır Ermenileri, cepheye gitmemek için her türlü yola başvurmuş ve büyük bir bölümü cepheye iştirak etmemişti.¹⁴ Cepheye gitmek zorunda kalanlar ise ilk fırsatta firar ederek ya vilayete geri dönmüş ya da Ermeni çetelerine iştirak etmişti.¹⁵ Bu süreçte Ermeni komiteleri alınan kararlar gereğince cephe gerisinde kalan korumasız Müslüman ahaliye karşı planlar yapmakta ve Rusya'nın da aralarında bulunduğu İtilaf devletlerinin başarısı için çalışmaktaydı.¹⁶

Bu süreçte Ermeni firarileri artık aleni bir surette sokaklarda dolaşmağa başlamışlardı. Ermeni komitesi tarafından firar ettirilen Ermeni askerler, Ermeni mahallelerinde toplanmış ve gizlenmişlerdi. Hükümet, bunları kıtalarına dönmek şartıyla affetmişse de bu fayda vermemişti. Takip olunur olunmaz damlara çıktılar. Hıristiyan mahalleleri adeta bir kaleye dönüştü. Sokaktan sokağa kolayca geçmek için damlar üzerine merdiven

¹⁰ Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, s.144.

¹¹ Tefik Çavdar, *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971, s.292.

¹² Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1998, c.II, s.762.

¹³ *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983, s.240.

¹⁴ Mustafa Akif Tütenk, *Mahsul-i Leyal-i Hayatım, Defter: 1*, s.59.

¹⁵ *Memleket*, 27 Şubat 1919.

¹⁶ BOA, DH. ŞFR, 438/83.

köprüleri yapıldı. Firariler kendilerini takip eden polis ve jandarma ile çatışmaya başladılar. 1914 senesi kışında kar yağmaması ve sıcaklığın sıfırın altına düşmemesi nedeniyle, havadan faydalanan asker kaçakları damlardan inmediler. Damlarda kahveler kuruldu. Askere gitmeyenlerle silahlı olarak ordudan kaçan veya kaçırılan bu kişiler "Dam Taburu" adı altında bir teşkilat kurmuşlardı. Kıtalarından firar eden askerlerle Dam Taburu her geçen gün büyümekteydi.¹⁷

Bu durum üzerine Dam Taburu'nun açığa çıkarılması ve Ermeni firarilerin tutuklanması için harekete geçen Diyarbakır Valisi Mehmet Reşit Bey, muayyen bir günde Ermeni mahallelerinin en önemli üç-dört sokağı ve bazı önemli noktalarını tutturarak ani bir baskınla arama tarama faaliyetlerini başlattı. Yapılan operasyonda bir günde 500 firari asker silahlarıyla birlikte yakalandı ve Dam Taburu büyük ölçüde çökertildi. Arama tarama faaliyetlerinin devam ettirilmesi ve ele geçirilen firarilerin verdiği ifadeler daha bu şekilde çok sayıda asker kaçağının ve onlar tarafından değişik yerlere saklanmış silahların olduğunu göstermekteydi. Bu kapsamda yürütülen aramalar neticesinde, bir mektepte duvar haritasının arkasında gizli bir yerden girilip altı silahlı fedai yakanmış ve yine gayet mahirane örülmüş bir kargir kapı açtırılarak iki yüz bomba ve kırk kilo dinamit ve birçok silah ve cephaneye çıkarılmıştı.¹⁸

Ermeni komiteci ve firarilerin tutuklanması ve sorgulanması amacıyla düzenlenen ilk operasyonlarda şehir merkezinde 60'tan fazla bomba, dinamit kapsülleri, kangallarda dinamit, barut, yüzlerce mavzer, manliher, gra, şınayoler tüfekleri, mavzer tabancaları çıkarılmıştı.¹⁹ Aynı zamanda evlerin gizli mahzenlerinde, yer altında dehliz ve ovuklarda gizlenmiş 1000'den çok asker kaçağı yakalandı. Ancak tutuklanan komitacıların ve firarilerinin verdiği ifadelerle göre ele geçirilen silah ve bombalar mevcudun ancak %10'unu teşkil etmekteydi.²⁰ Nisan ayının ikinci haftasından itibaren yapılan aramalarda ele geçirilen silahlar ve bombaların miktarı 27 Nisan 1915'te ilgili birimlere bildirilmişti.²¹ Vali Mehmet Reşit Bey'in ve vilayet emniyet teşkilatının yoğun ve dirayetli çalışmaları neticesinde 27 Nisan 1915 günü Ermeni komitelerine mensup başkan ve üyelerinden müteşekkil "eşhâs-ı muzırır"dan 125 kişi tutuklandı.²² Bununla birlikte aynı telgrafa göre vilayet merkezinde değişik vilayetlere mensup ve çoğu komitelere mensup bin küsur asker firarisi de ele geçirilmişti.²³ Tutuklanan ve mahkûm olan komite başkan ve üyelerinin itirafları neticesinde birçok ihtilal planının hazırlandığı ve bunların komite mensupları kanalıyla ilgili vilayetlere ve merkezlere gönderildiği açığa çıkarılmıştı.

¹⁷ Tütenk, *Mahsul-i Leyal-i Hayatım, Defter: 1*, s.61; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, c.II, s.763.

¹⁸ *Memleket*, 28 Şubat 1919.

¹⁹ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 32/83 (1983), s.119.

²⁰ *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyesi*, s.181-184.

²¹ BOA, DH. ŞFR, 468/147; *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2*, s.115.

²² BOA, DH. ŞFR, 468/147.

²³ *Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2*, s.115.

Ermeni komitecilerinin ihtilal fikirlerini uygulamaya koymasına fırsat vermeyen Vali Reşit Bey, bütün zorluklara rağmen yerinde aldığı kararlar ve gösterdiği cesaret ile ihtilal planlarını boşa çıkarmıştı.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Diyarbakır Vilayeti, tehcir güzergâhı olması ve doğudan gelen Müslüman muhacirlerin sığınma merkezi olması nedeniyle önemli siyasi, askeri, ekonomik ve tıbbi sorunlarla karşı karşıya kalmıştı. Bu dönemde bölge çok örselenmiş ve zayıf düşmüştü. Özellikle de harbin son iki senesinde açlık ve hastalık bölgenin her tarafında korkunç bir şekilde sürmüştü, feci ve elim yaralar açmıştı. Mütareke'den bir sene geçtikten sonra da harbin sarsıntıları hala devam ediyordu.²⁴ Van, Erzurum ve Bitlis vilayetlerinden sürekli mültecilerin gelmesi idarecileri zor duruma sokmuştu.²⁵

Diyarbakır Vilayeti'nin 1 Ocak 1919 tarihli telgrafında vilayet dâhilinde bulunan 15 bin kadar muhacirin sefil ve perişan halde olduğu dile getirilmiştir. Gönderilen kaynaklar ile bunların geçimlerini sürdürmesinin mümkün olmadığına, aç ve çıplak bir şekilde telef olduklarına dikkat çekilmiştir. Hükümetin mevcut duruma göre, bunlara daha fazla nakdî yardım yaparak fedakârlık göstermesi gerektiği talep edilmiştir.²⁶

Muhacirlerin maruz kaldığı bu açlık tehlikesine bir süre sonra frengi hastalığı da eklenmiştir.²⁷ Vali Vekili Mustafa Nadir Bey 30 Mayıs 1919 tarihli telgrafta Diyarbakır'da baş gösteren bulaşıcı hastalığa dikkat çekerek evvelce istenilen 10 bin liralık tahsisatın bir an evvel gönderilmesini istemiştir.²⁸

Mütareke döneminde Diyarbakır Vilayeti'nde bir takım yağma ve öldürme hadiselerinin yaşandığı görülmektedir. Birinci Dünya Savaşı esnasında Siirt, Mardin ve Diyarbakır'da ahalinin fakirliğine rağmen aşiretlerin ve ahalinin eline çok miktarda silah ve cephane geçmiştir.²⁹ Bu durum bölgede asayiş sorunlarını artırmıştır.

5. Mütareke Döneminde Askerî Durum

Mondros Mütarekesi öncesi Ali İhsan Paşa'nın komutanlığını üstlendiği 6. Ordu, kısıtlı imkânlarıyla Musul'un düşmemesi için büyük gayret sarf etmiştir. Dicle Muharebesi'nde büyük zayıf verilmesine karşın, İngiliz kuvvetleri durdurulabilmiştir.³⁰ Ali İhsan Paşa Anadolu'nun savunulması için mütareke öncesi Musul Vilayeti'ne verdiği önemi mütareke sonrasında Diyarbakır Vilayeti'ne vermiştir. Yalnız arada bir fark vardır. İngiliz baskısı göz önüne alındığında Musul, Anadolu'nun savunulması noktasında bir ileri

²⁴ Ekrem Cemilpaşa, *Muhtasar Hayatım*, Ankara: Beybun Yayınları, 1992, s.32.

²⁵ Bitlis mültecileri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Suat Özdağ, "Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Mültecileri", *Çağlar Boyu Göç*, Ed. İsa Kalaycı & Gökhan Kalmış, Ankara: Gazi Kitabevi, 2021, s.228-249.

²⁶ BOA, DH. ŞFR, 610/9.

²⁷ BOA, DH. EUM, AYŞ, 16/5.

²⁸ BOA, DH. ŞFR, 612/105.

²⁹ Cemilpaşa, *Muhtasar Hayatım*, s.34.

³⁰ Ali İhsan Sabis, *Birinci Dünya Harbi*, İstanbul: Nehir Yayınları, 1991, c. IV, s.292; Ziya Göğem, *Kurmay Albay Dadaylı Halit Beğ Akmansü (1884-1953)*, İstanbul: Halk Basımevi, 1954, c.I, s.42-43.

karakol gibi telakki edilmiştir. Fakat mütareke ertesinde bu durum ortadan kalkmıştır. Yeni plan Anadolu'nun asli parçası olan Diyarbekir Vilayeti'nden taviz verilmemesi üzerine bina edilmiştir. Bu sebeptendir ki ordunun önemli kısmı vilayet dâhilinde konuşlandırılmıştır.³¹ Harbiye Nezareti'nin 12 Aralık 1918 tarihli yazısında 6. Ordu'ya bağlı birliklerin konuş merkezleri şöyle sıralanmıştır: 6. Alay Şırnak'ta, 18. Alay Diyarbekir Vilayeti dâhilinde Midyat'ta, 2. Süvari Alayı Nusaybin'de, 2. Sahra Topçu Alayı Ergani'de, 2. Tümen Karargâhı Urfa ve Cizre'de, 5. Tümen Süvari Alayı birlikleri Nusaybin, Demirköprü ve Ergani'de, 15. Alay Döğer ve civarında Musul ve çöle karşı emniyet hizmetinde, 24. Alay Ergani, Resulayn, Telabyad (günümüzde Akçakale) ve Nusaybin'de, 12. Alay Diyarbakır, Harran, Suruç ve Urfa'da, 5. Tümen Karargâhı Nusaybin'dedir.³²

Mütareke hükümleri gereğince 6. Ordu lağvedildikten sonra Harbiye Nezareti, 15 Şubat 1919'da Miralay (Albay) Ahmet Cevdet Bey'i 13. Kolordu Kumandanlığı Vekâleti'ne atadı.³³ Albay Ahmet Cevdet Bey, 17 Şubat'ta komutayı Ali İhsan Paşa'dan devralarak göreve başladı.³⁴ Kolordu Kurmay Başkanlığını ise Halit Bey (Akmansü) yapıyordu.³⁵ Bu iki kişi büyük ölçüde uyumlu bir çalışma içindeydi. Önemli meselelerde birbirleri ile istişare ederek, lüzumunda tümen komutanlarının da görüşleri alınmak suretiyle, millî menfaatlere uygun hareket ettiler.³⁶ Doğrudan doğruya İstanbul'a bağlı olan 13. Kolordu'nun iki tümeninden biri Siirt'te, diğeri Mardin'de idi.³⁷ 13. Kolordu bölgesindeki mülki idare teşkilatı Diyarbekir Vilayeti (Mardin, Siverek, Ergani Mutasarrıflıkları), Mamuretülaziz Vilayeti (Dersim, Genç ve Malatya Mutasarrıflıkları) ile müstakil Urfa Mutasarrıflığı'nı kapsamaktaydı. Kolordunun zayıf kuvvetleri, Mondros Mütarekesi'ne göre bu vilayetler içerisinde vuku bulacak asayiş problemlerini önleyecekti. Bu ise çok dikkatli davranılmasını ve esaslı tedbirler alınmasını gerektiriyordu.³⁸

İngilizler, 6. Ordu'nun lağvını sağladıktan sonra bu sefer 13. Kolordu'nun lağvedilmesi için mücadele ettiler. İngilizler, 6. Ordu'nun sadece ad olarak ortadan kalktığını, aslında 13. Kolordu olarak devam ettiğini biliyorlardı. Bu yüzden 13. Kolordu'yu bir jandarma kuvvetine çevirmek için çok gayret sarf ettiler ancak başarılı olamadılar.³⁹ İngilizler, Irak'a hâkim olmak ve Güneydoğu Anadolu'ya nüfuz edebilmek için 13. Kolordu'yu tehdit olarak gördüler. Zira İngiliz makamları, Irak'ın kuzey sınırına Adana, Urfa, Antep ve

³¹ ATASE, İSH, K.2, G.115, B.115-1, 2.

³² ATASE, İSH, K.56, G.40, B.40-1, 2.

³³ ATASE, İSH, K.21, G.31, B.31-3.

³⁴ ATASE, İSH, K.21, G.31, B.31-2; Göğem, *Kurmay Albay Dadaylı Halit Beğ Akmansu (1884-1953)*, s.54.

³⁵ Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, s.144.

³⁶ Göğem, *Kurmay Albay Dadaylı Halit Beğ Akmansu (1884-1953)*, s.55.

³⁷ Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet 1920*, Ankara: Başnur Matbaası, 1970, s.36; Mahmut Goloğlu, *Sivas Kongresi*, Ankara: Başnur Matbaası, 1969, s.27; Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, s.144.

³⁸ Göğem, *Kurmay Albay Dadaylı Halit Beğ Akmansu (1884-1953)*, s.55.

³⁹ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Ankara: MEB Yayınları, 1977, c. I, s.67.

Diyarbakır'ı dâhil edip, buraları da işgal edilmesi gereken bölge içerisinde sayıyorlardı. Bu nedenle Kolordu'nun zayıflatılması ve mümkün olursa ortadan kaldırılması büyük önem taşıyordu.⁴⁰

Osmanlı Hükümeti'nin pasif tutumundan cesaret alan İngilizler, 13. Kolordu'yu ortadan kaldırmak için 12 Şubat 1919'da harekete geçtiler. İngiliz Kuvvetleri Başkomutanı General Allenby, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 12 maddelik bir notayla kolordunun lağvedilmesini ve sorumluluk bölgesindeki mülki makamların yetkilerinin kısıtlanmasını istedi. Kazım Karabekir Paşa bu durumu "çok fena" olarak değerlendirmekte idi. Karabekir'e göre bu haberler Doğu'nun ve dolayısıyla bütün Anadolu'nun felaketi idi. Gelişmeler "Ermenistan ve Kürdistan oyunlarının birinci perdesi" idi. Bunu Harbiye Nezareti'ne ve Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'ya izah ile hükümetin her teklif karşısında mukavemetsiz durmamasını rica etti. 13. Kolordu'dan da böyle bir emri yerine getirmemesini talep etti.⁴¹

23 Nisan 1920'de Ankara'da yeni bir hükümet kurulunca Diyarbakır merkezli 13. Kolordu Kumandanlığı doğal olarak yeni hükümete tabi oldu. 1920 Haziran'ında Kolordu Komutanı Ahmet Cevdet Bey'e, Genelkurmay Başkanlığı'nın emri ile aczinden dolayı işten el çektirildi ve yerine muvakkaten 5. Tümen Komutanı Mehmet Kenan Bey getirildi.⁴² 26 Haziran 1920 tarihli bir kararname ile Fırat nehri ile İran sınırı arasında Elcezire Cephesi Komutanlığı adıyla yeni bir ordu kuruldu. 13. Kolordu'nun faaliyet sahasında bulunan Güneydoğu Anadolu Bölgesi, "Elcezire Cephesi" adını aldı ve komutanlığına da ordu komutanı yetkisiyle Mehmet Nihat Paşa⁴³ (Anılmış) getirildi.⁴⁴

6. İngiltere'nin Kürt ve Güneydoğu Politikası

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu İttifak devletleri, Birinci Dünya Harbi'nin sonunda mağlup olmuş, Osmanlı Devleti 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalamaya mecbur kalmıştı. İtilaf devletleri, Mondros Mütarekesi benzeri anlaşmaları savaşın diğer mağlupları Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan ile de yapmış olmasına rağmen uygulamada bunlara farklı muamelede bulunmuşlardı. Galipler Osmanlı Devleti'nin topraklarını milletlerarası hiçbir kaideye ve hukuk sistemine riayet etmeksizin parçalama yönünde faaliyetlere başlamışlardı. Kural tanımaz bir şekilde, bölgede amaçlarına ulaşmak için her yolu mubah kabul eden bir anlayışla, Mondros Mütarekesi'nin bilhassa 7. ve 12. maddelerine istinaden, başta Güneydoğu Anadolu olmak üzere ülkenin hemen hemen her tarafına asker sevk ederek işgallere girişmişlerdi.⁴⁵ Gelişmeler Doğu illerinde "büyük telaş ve kuşku"ya yol açmıştı. İtilaf

⁴⁰ ATASE, İSH, K.1, G.13, B.13-11-12.

⁴¹ Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimizin Esasları*, İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1951, s.80.

⁴² Göğem, *Kurmay Albay Dadaylı Halit Beğ Akmansu (1884-1953)*, s.93.

⁴³ Cemilpaşa, *Muhtasar Hayatım*, s.26.

⁴⁴ *Türk İstiklal Harbi-Güney Cephesi*, Ankara: Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2009, c. IV, s.174.

⁴⁵ Mehmet Şahingöz, "Millî Mücadele Esnasında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Yapılan Millî Birlik ve Beraberlik Mitingleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 32 (1995), s.417.

devletleri Mondros Mütarekesi'nin 7. ve 24. maddelerinden yararlanarak, güvenliklerinin tehlikeye düştüğü ya da karışıklıklar çıkmak ihtimali olduğu gerekçeleri ile her an buraları işgal edebilirlerdi. Bu durumda mevcut zabıta kuvvetleri asayişi sağlamaya kâfi durumda değillerdi.⁴⁶

Birinci Dünya savaşı sonunda Diyarbakır ve çevresinde yaşayan Müslüman nüfusun yanında çok az sayıda Ermeni nüfus da bulunmaktaydı. O halde emperyalist güçler ne kadar zalimce davranırlarsa davranırlar, Diyarbakır ve çevresini Ermenilere kolayca veremezlerdi. Verirlerse de kamuoyunu inandıramazlardı. İngiliz diplomasisi, bu gerçeği görmüştü. Fakat zengin doğal kaynaklara sahip bu bölge Türk egemenliğinde de bırakılmazdı. Ne yapmak gerekiyordu? Bunun için hazırlanmış olan İngiliz planı şöyle özetlenebilir: Bu bölgede görünürde bağımsız, gerçekte İngilizlerin kontrolünde olacak bir Kürt devleti kurmak ve böylece bölgenin doğal kaynaklarını sömürmek. Bölgede Kürt nüfusu yoğun olduğundan, Kürtlerin bağımsızlık peşinde koşmalarını dünya kamuoyu yadırgayamazdı.⁴⁷

İngilizler, 1919 başlarında bu planı hayata geçirmeye çalıştılar. İngiliz ajanlarıyla yerli işbirlikçileri bağımsız Kürdistan için yoğun şekilde propaganda yapmaya başladılar.⁴⁸ Ancak dikkate alınmayan birtakım durumlar vardı. Özellikle Güneydoğu Anadolu'daki Kürt aşiretleri, Osmanlı Devleti yanlısı tutumlarını sürdürüyorlardı. Üstelik İngilizlere karşı bu tutumlarını her vesile ile sergilemekten de çekinmiyorlardı. Ceziretü'l-Ömer'in kuzeydoğusundaki Şırnak Aşireti'nin Reisi Abdurrahman Ağa'nın şiddetli protestosu İngilizleri o denli sıkıntıya sokmuştu ki, işgalciler durumu Osmanlı Devleti'ne bildirerek, bu tür faaliyetlerin Türklerce teşvik edildiği varsayımıyla Sadrazam Damat Ferit Paşa'yı suçlamışlardı.⁴⁹

İngilizler, Urfa, Antep, Maraş ve civarını 1919 yılının Şubat-Mart ayları içerisinde peşe işgal ettiler. İngilizler, işgal hareketlerinin yanı sıra Urfa ve Diyarbakır çevresinde zararlı siyasi propagandalar yapmak suretiyle halk arasında yılgınlık ve ayrılık yaratmaya çalıştılar. Bazı aşiret reislerini kâh para vermek, kâh cebir ve şiddet göstermek suretiyle elde ederek Osmanlı Devleti'nden koparmaya gayret ettiler.⁵⁰

Antep, Urfa ve Maraş'ın işgalini izleyen günlerde, yörede müstakil bir Kürdistan devleti teşkil edileceği yolundaki İngiliz propagandasına hız verildi. Bu amaçla Halep'te bulunan İngiliz Kumandanı, bildiriler dağıttırmak suretiyle halk arasına ayrılık tohumları ekmeye çalışıyordu.⁵¹ Antep, Maraş ve Urfa'ya yerleşen İngilizler, işgal mıntıklarına Diyarbakır

⁴⁶ Mahmut Goloğlu, *Millî Mücadele Tarihi-I Erzurum Kongresi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s.9.

⁴⁷ Oktay Bozan, *Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır*, Konya: Çizgi Yayınları, 2016, s.102

⁴⁸ M. Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, Ankara: TTK, 1959, s.133-136.

⁴⁹ BOA, DH. ŞFR, 97/337; BOA, DH. ŞFR, 103/66.

⁵⁰ ATASE, İSH, K.333, G.177, B.177-1; Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, s.113.

⁵¹ İsmail Özçelik, *Millî Mücadele'de Güney Cephesi Urfa*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2003, s.54.

ve Mardin'i de katmak istiyordu. Aslında İngiltere'nin temel amacı Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Musul'u da içine alacak şekilde kendisine bağımlı bir Kürt devleti kurmak ve bununla da Musul petrol havzası ile Basra Körfezi'ne ve oradan da Hindistan'a uzanan, kendisi için hayati öneme haiz stratejik istikameti kuzeyden korumaktı. Ancak bu süreçte Güneydoğu Anadolu'daki durumun kendi aleyhlerine olduğunu anlayan İngilizler, gelişmeleri kendi lehlerine çevirmek ve Osmanlı Devleti'ne son darbeyi vurmak amacıyla Türk-Kürt ayrılığını yaratarak halkı birbirine düşürmeye çalıştılar. Bölgedeki Kürt aşiretlerini Osmanlı idaresine karşı ayaklandırarak emellerine ulaşmak maksadıyla "Kürt Lawrence"i olarak kabul edilen ve bölgenin siyasi sorumluluğunu da yürüten Binbaşı Edward William Charles Noel, Mardin, Diyarbakır, Elâzığ, Siverek ve Musul bölgesinde görevlendirildi. Dönemin kayıtları incelendiğinde Binbaşı Noel'in bu bölgede yaklaşık 6-7 ay propaganda faaliyetlerinde bulunduğu ve bu süre zarfında özellikle Mardin Mutasarrıflığı ve bağlı kasabalarına üç defa geldiği anlaşılmaktadır.⁵²

Binbaşı Noel, Midyat, Savur, Derik, Avina ve Şeyhan gibi yerleşim merkezlerini ziyaret etmiştir. Aşiret reisleri ile yaptığı görüşmelerinde Kürt milliyetçiliğini öne çıkarmak suretiyle onları kıskırtmaya çalışmıştır. 13. Kolordu Kumandan Vekili, konuya ilişkin şifresinde Harbiye Nezareti'ne Noel'in propagandasının etkisiz hale getirilmesi için yaptığı çalışmaları naklederken, çoğu aşiret reisinin İngiliz işgalini onun yüzüne karşı reddettiklerini ifade etmiştir.⁵³ Aldığı tepkilerden sonra Noel, hatıra defterine "burada mandaterliği üstlenecek devletin hiç de öyle gıpta edilecek bir durumunun olamayacağını" yazmıştır.⁵⁴ Binbaşı Noel, gittiği her yerde İngilizler lehine ve Osmanlı Devleti aleyhine propaganda yapmıştır. Bu durumu hem askeri hem de mülki makamlar Diyarbakır Valiliği'ne iletmişlerdir. Nitekim Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 2 Haziran 1919 tarihli telgrafta bu durum dile getirilerek, birtakım tedbirler alınması istenmiştir.

2 Haziran'da Diyarbakır'a gelen ve 14 Haziran'a kadar Diyarbakır'da kalan Noel, Diyarbakır'a ayak basar basmaz hemen Osmanlı karşıtı propagandaya başlamıştır.⁵⁵ Yaklaşık iki hafta Diyarbakır'da kalan Noel, bu süre zarfında Diyarbakır Kürt Kulübü mensupları ile yakın ilişki içerisinde olmuştur. Bu günlerde Vali Vekili Mustafa Nadir tarafından 9. Ordu Müfettişliği'ne gönderilen bir telgrafta, vilayetteki Kürt Kulübü'nün İngiliz himayesinde bir Kürdistan bağımsızlığı propagandası yaptığı ve Diyarbakır'a gelen Noel'in de bu görüşü desteklediği dile getirilmiştir.⁵⁶ Noel, Diyarbakır'da Cemilpaşazade ailesinin en etkin kişilerinden birisi olan ve Kürtçülük faaliyetlerinde öne

⁵² Erol Kurubaş, *Başlangıçtan 1960'a Değın Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu*, Ankara: Ümit Yayıncılık, 1997, s.45.

⁵³ ATASE, İSH, K. 30, G. 11, B. 11-1; Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan, 1918-1958*, İstanbul: Doz Yayınları, 1992, s.69.

⁵⁴ Mim Kemal Öke, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri 1919*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988, s.34; Mim Kemal Öke, *Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1926)*, İstanbul, İz Yayıncılık, 1995, s.75.

⁵⁵ BOA, DH, ŞFR, 633/39.

⁵⁶ BOA, DH, ŞFR, 632/38.

çıkan Cemilpaşazade Ekrem ile görüşmüştür. Kürt Kulübü'nde Noel'in de içinde bulunduğu ve kulübün kapatılmasına sebep olan 3 Haziran 1919 tarihli toplantıdan başka Ekrem Bey, Binbaşı Noel adına bir ziyafet de vermiştir.⁵⁷ Noel, Cemilpaşazade Ekrem hakkında bilgi verirken onun Kürt milliyetçiliği duygularına sahip olduğunu ve "Kürtlerin Büyük Britanya'dan manda istemlerini açıkça ..." kendisine ifade ettiğini dile getirmektedir.⁵⁸ Binbaşı Noel, Kürt Kulübü mensupları ile yaptığı görüşmelerde her fırsatta Ermenileri yeriyor, Kürtleri övüyor, savunuyor, var gücüyle bir Kürt devleti kurmaya ve adeta bir Kürt Lawrence'i olmaya çalışıyordu.⁵⁹

Bu süreçte İngilizler, aşiretleri yanlarına çekmek için Noel ile yetinmemiş Yüzbaşı Charles Leonard Woolley'i de görevlendirmişlerdir. Yüzbaşı Charles Leonard Woolley, hem halkın fikirlerini öğrenmek ve hem de İngiliz emellerine hizmet edebilecek bir taraftar kitlesi toplamak amacıyla çalışmalar yapmıştır. Siverek ileri gelenleriyle görüşen Woolley, Siverek eşrafından Cudi Paşa'ya misafir olmuş, devletine sadakat gösterilmesi halinde hem medeniyet imkânlarından yararlanma fırsatını doğuracağını, hem de güvenlik içinde bir hayat sürebileceklerini söylemiştir. Ancak Woolley, bu amaçla yaptığı toplantıdan bir netice alamadan Viranşehir'e gitmiştir. Siverek halkı ve ileri gelenleri Woolley'e "Bayrağımızın gölgesinden başka bir gölgede yaşamak istemeyiz" cevabını vermişlerdir.⁶⁰

7. Fransızların Bölgede Takip Ettiği Politika

Millî Mücadele tarihimizde mühim yeri olan üç büyük hadise vardır. Bunlardan ilki İzmir'in Yunanlılarca işgali, ikincisi Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Fransız üniforması altındaki Ermeni mezalimi, üçüncüsü de bütün İslâm âleminin payitahtı ve hilafet merkezi olan İstanbul'un İngilizlerce işgalidir.⁶¹ Bu üç hadise İtilaf devletlerinin ne yapmak istediklerini çok belirgin bir şekilde ortaya koymuştur. Galip devletlerin Türkiye'yi yok etme çabaları açıkça ortaya çıkmıştır. Türk Milleti'nin mütareke sonrası İtilaf devletlerince yapılan işgallere olan ilk tepkisi, bu üç hadiseye gösterdiği tepkiye nazaran hafiftir. Mütareke sonrası, Wilson Prensipleri'ne uygun olarak adil bir sulh antlaşmasının yapılacağı umulurken, bu işgallerle umutlar sönmüş, yeniden uzun ve kanlı bir mücadele dönemi başlamıştır. Millî Mücadele'nin hiç kuşkusuz önemli safhalarından biri de Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önce İngilizler tarafından işgali ve daha sonra da Fransızlara devridir. Paris'te 15 Eylül 1919'da Lloyd George ile Clemenceau arasında bir görüşme yapılmış, görüşmeler neticesinde Sykes-Picot Antlaşması'nda yapılan tadilatla *Suriye İtilafnamesi* ortaya çıkmıştır.⁶² Bu itilafname, bir

⁵⁷ Cemilpaşa, *Muhtasar Hayatım*, s.41-49.

⁵⁸ E. W. Charles Noel, *Kürdistan 1919 Binbaşı Noel'in Günlüğü*, Çev. Bülent Birer, İstanbul: Avesta Yayınları, 2010, s.9.

⁵⁹ Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s.79.

⁶⁰ Kerim Fırat, *Urfa Kahramanları*, Gaziantep: CHP Basımevi, 1944, s.17.

⁶¹ Mehmet Şahingöz, "Millî Mücadele'de Protesto ve Mitingler", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c.XV, s.1227-1260.

⁶² Özçelik, *Millî Mücadele'de Güney Cephesi Urfa*, s.76.

çeşit ek sözleşme niteliğindedir. Bu sözleşmeye göre Urfa, Antep ve Maraş Fransızlara bırakılacak; buna karşılık Musul da İngilizlere verilecekti.⁶³ Suriye İtilafnamesi gereği Fransız kuvvetleri 29 Ekim 1919'da Antep şehrine girdiler. Şehirde bulunan Ermeniler tarafından bayrak ve çiçeklerle karşılandılar. Ermenilerin bu gösteriş ve tezahüratlarının bir sebebi de Fransız kuvvetleri içinde bir Ermeni taburunun bulunması idi.⁶⁴

Fransızların Güneydoğu Anadolu'yu işgal edecekleri haberinin bölgede duyulması üzerine ülkenin pek çok yerinde olduğu gibi buralarda da mitingler yapılarak tepkiler dile getirilmiştir. Bölgede yapılan mitinglerdeki düşünceler bölge ahalisinin hissiyatını ortaya koymuştur. Fransızlar, yukarıda da ifade edildiği gibi bölgenin işgalinde Ermenilerden azami derecede istifade etmeye çalışmış ve onlardan alaylar teşkil etmiştir.⁶⁵ Bu durum Ermenilerde kendilerine bağımsızlık verileceği kanaatini doğurmuş, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ni içine alan Büyük Ermenistan hayaliyle taşkınlıklara başlamışlardır.

Suriye Antlaşması sonucu Maraş ve civar şehirlerin İngilizler tarafından Fransa'ya devredilmesi ve Fransızların bu bölgeleri işgal etmesi Diyarbakır Vilayeti'nde de tepki ile karşılanmıştır. Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adına Cemilpaşazade Mustafa Bey, Temsil Heyeti'ne bir protesto telgrafi göndermiş ve bu telgrafın Barış Konferansına ve Amerikan Başkanına da iletilmesini istemiştir. 10 Kasım 1919 tarihli telgrafta; Antep, Urfa ve Maraş vilayetlerinin İngilizler tarafından tahliyesi ile bu toprakların meşru sahibi olan Osmanlı Devleti'ne terki beklenirken, Fransızlar tarafından işgal edildiği ve bu işgali müteakip vatandaşlarımızın birtakım tecavüz ve taarruzlara maruz kaldığı dile getirilmiştir. Maraş ve Antep'te Fransız subayları tarafından bazı resmî binalardan Osmanlı bayrağını indirilmesinin millî duyguları yaraladığı, bu durumun Diyarbakırlıları fevkalade üzdüğü belirtildikten sonra şu görüşlere yer verilmiştir:

"Avrupa ve Amerika'nın ilan ettiği adalet kaidelerine göre hareket edilmemesine rağmen, Mütareke başlangıcından beri buna sessizce tahammül edilmiştir. Osmanlı vatani hakkında reva görülen haksızlıklar artık milletin sabrını tüketecek bir safhaya gelmiştir. Geçmişte kaybedilmiş bir harbin sebepleri ne olursa olsun biz Osmanlılar, İngiliz ve Fransızlara daima muhabbetle bakarak, yine vaziyetin idare ettiği ölçüde onlardan olgunlukla istifadeye çalıştık. Hiçbir zaman düşmanlık göstermedik. İtalyanlar ve Amerikalılar da bizden daima dostluk gördüler. Hiçbir yabancı, dünyanın hiçbir yerinde Osmanlı memleketinde olduğu kadar iyi muamele görmemiştir. Bütün dinler, hiçbir hükümet, devlet millet nezdinde bu kadar hürmete layık görülmemiştir. Bunlar birer hakikat iken hukukumuzun çiğnenmek istenmesini dünya medeniyeti ve insanlık önünde protesto ederiz."⁶⁶

⁶³ Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, s.20.

⁶⁴ Gögem, *Kurmay Albay Dadaylı Halit Beğ Akmansü (1884-1953)*, s.92; Yaşar Akbıyık, *Millî Mücadele'de Güney Cephesi Maraş*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999, s.69.

⁶⁵ Yalçın Özalp, *Millî Mücadele'nin ilk Zaferi*, Ankara: İkbâl Matbaası, 1976, s.20.

⁶⁶ ATASE, İSH, K. 270, G. 147, B. 147-1; Akbıyık, *Millî Mücadele'de Güney Cephesi Maraş*, s.96-97.

13. Kolordu'dan Dâhiliye ve Hariciye Nezaretlerine gönderilen 2 Kasım 1919 tarihli telgrafta da önce İngilizlerin akabinde ise Fransızların bölgedeki işgallerine değinilmiştir. Fransızların Urfa ve çevresindeki işgalleri nedeniyle Diyarbakır ve çevresindeki aşiretler arasında büyük heyecan başladığı, işgal sahası genişlerse aşiretlerin Fransız harekâtına karşı koymak için hazırlandıkları dile getirilmiştir. Urfa'nın işgali üzerine Kolordu ve halkın işgali protesto ettiği, Diyarbakır ve çevresine doğru işgal genişletilirse İzmir olaylarından daha feci olayların ortaya çıkmasının muhtemel olduğu Fransız komutanlığına bildirilmiştir.⁶⁷

Bu süreçte Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ile şehrin ileri gelenleri, Urfa, Maraş ve Antep'in Fransızlar tarafından işgalini defalarca protesto ettiler. 29 Ocak 1920 tarihinde Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Mustafa Bey, Diyarbakır Müftüsü İbrahim Efendi, Belediye Reisi Abdurrahman ve Meşâyih'ten Gülşenzade Şeyh Ahmed Efendi'nin imzasını taşıyan protesto telgrafi Temsil Heyeti'ne, İstanbul'da bulunan İtilaf devletleri temsilcileri ile tarafsız devletlerin temsilcilerine gönderildi.⁶⁸ Temsil Heyeti'ne gönderilen bu telgrafa Mustafa Kemal Paşa 31 Ocak 1920 tarihli cevabi telgrafi ile şu karşılığı vererek teşekkür etmiştir: "Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Reisi Mustafa Beyefendi'ye: Vatanımızın maruz kaldığı istila ve haksızlıkları protesto eden telgrafınız memnuniyetle alınmıştır. Mesai ve hissiyât-ı vatanperveranenizi takdirle karşılız."⁶⁹ Diyarbekir Vilayeti'ndeki aşiret reisleri de 7 Şubat 1920 tarihli telgraflarında İngiliz ve Fransızların yaptıkları işgal ve mezalime dikkat çekerek yaşanan zulümleri protesto etmiştir.⁷⁰

Diyarbakır'daki 13. Kolordu Kumandanlığı tarafından Hariciye Nezareti'ne yazılan 10 Mart 1920 tarihli raporda Fransızların Antep, Urfa ve Maraş'ı işgali şöyle değerlendirilmiştir: Maraş, Urfa ve Antep sancakları acınacak haldedir. Bunlardan Maraş harabeye dönmüş, köyler, köprüler yıkılmış, ticaret durmuş, can ve mal emniyeti kalmamıştır. Bunun tek sebebi Fransızların kötü idaresi ve işgali ile Ermenileri Müslüman halka karşı tahrik edip silahlandırmalarıdır. İngilizlerin hükümet işlerine karışmamaları ve halka nispeten iyi muamele etmeleri hasebi ile buralarda sükûn ve asayişin pek mükemmel olduğu düşünülür ise bugünkü halin ve millî ayaklanmanın nedeni anlaşılır. Milletın maruz kaldığı tehlike karşısında hükümetin siyasi yoldan bir tesir yapamadığını, kendi hukuklarını, can, mal ve ırzlarını bizzat savunmaya kalkışmaları en meşru bir haktır. Bu durumda millete müdafaadan vazgeçin demek, Ermenilerin silahlı intikamlarına, Fransızların her türlü saldırılarına, her şeyinizi teslim ediniz demektir. Bedeninın bir parçası kesilen adama, ne kadar bağıрма, ağlama demek mantığa uygun değilse, meşru haklarına, namusuna ve canına saldırılan bir millete sükûn tavsiyesi de böyledir. Nitekim Urfa kıyamında nasihatlerimiz dinlenmemiştir. Bilakis Birecik, Urfa ve Antep'ten her fırsatta muntazam kuvvetler, top, silah ve cephaneye istenmiştir. Düzenli kuvvetlerin gönderilmesi Fransa'ya savaş ilanı demek olacağından,

⁶⁷ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 61/128 (2012), Belge No: 7, s.20-22.

⁶⁸ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 61/128 (2012), Belge No: 30, s.82-90.

⁶⁹ *Atatürk'ün Bütün Eserleri (1919-1920)*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003, c. VI, s.252.

⁷⁰ ATASE, ATAZB, K. 30, G. 56, B. 1.

hükümeti ve milleti zor duruma düşürecek isteklerde bulunulmaması öğütlenmiş ise de feryatlar dinlenmemiştir. Dün Urfa ahali Birecik'e Fransız kuvvetlerinin gelmesi ve Birecik'te katliam başlaması sebebiyle etkili bir dille aynı istekleri tekrarlamışlardır. Şüphesiz kolorduca istekleri yerine getirilememiştir. Fakat haklarını savunmaktan kabahatleri olmayan Müslümanların katliama maruz bırakılması da insan vicdanını üzüyor. Diyarbakır Vilayeti'nden Urfa'ya yardım için toplanmalar başlamıştır. Fransızlar, Diyarbakır ve Harput'a kadar geniş bir alanı işgal ederlerse, bu Ermenistan kurma yoluna giden bir iş olacağı için bölge halkını huzursuz etmektedir.⁷¹ Siverek, Silvan, Kulp, Ergani'de de benzer şekilde protestolar yapılmıştır.

Fransızların Urfa'nın işgalinin ardından Diyarbakır, Siverek ve Mardin'in de işgal edileceği söylenmeye başlamıştır. 1919 yılı Kasım ayından sonra Diyarbakır'ın Urfa, Antep ve Maraş gibi işgal edileceği haberleri Arap basımında bilhassa Suriye neşriyatında yer almaktaydı. Bu arada Diyarbakır'da bazı Ermenilere gönderilen mektuplarda Beyrut'ta birçok askerinin ve Ermeni gönüllüsünün toplandığı ve yaza doğru Diyarbakır'ın işgal edilmesinin muhakkak olduğu belirtiliyor, intikam almak için günlerin yaklaştığı müjdeleniyordu. Bu işgal için Fransız Albay Norman Mardin ve Siverek gezilerini düzenlemiş ise de her iki şehirde de halktan gördüğü büyük tepki üzerine buradan geri dönmek mecburiyetinde kalmış ve Diyarbakır'a gelememişti.⁷²

Ermeni ırkdaşlarının büyük bir bölümünün Fransız üniforması taşımasından cesaretle Ermenilerin takındıkları tavırların işgal bölgelerindeki Müslüman ahali arasında endişe ve gerginliğe sebep olacağı önceden sezilmiştir. Osmanlı Hükümeti'ne ve bölgeye ulaşan bilgiler, maalesef bu endişeleri teyit etmekteydi. Bu süreçte Ermeni dinî liderler, kendilerinden beklenen iyi niyetli ve yatıştırıcı davranışlar göstermek yerine bilakis tahrike ve çatışmayı körüklemeye devam etmekteydi. Bu süreçte Diyarbakır'daki Osmanlı yetkililerinin sıkı denetimleri sonucunda iki önemli mektup ele geçirildi. Bunlardan biri Harbiye Nazırı Cemal Paşa'dan izin alarak Diyarbakır'a gelen ve burada on beş gün kaldıktan sonra Harput'a giden Kilikya Piskoposu Kevod Kendigyan Efendi'nin Ermeni Patriği Zaven Efendi'ye yazdığı bir mektuptu. Diğeri ise Bedros Zarsıyan isimli biri tarafından İstanbul'da Ermeni Katolik ruhbanlarından Cercis adında birisine yazılmıştı. Bu mektuplar Polis Müdürü Agâh Sabri Bey tarafından açığa çıkarılmış ve kendisi bu başarısı üzerine üçüncü rütbeden Mecidî nişanıyla taltif edilmişti.⁷³

Bu iki mektubun muhteviyatı, bu süreçte Albay Norman'ın Diyarbakır'a yapmayı planladığı ziyaretin mahiyeti ve aynı zamanda vilayetteki Ermenilerin Fransızlarla olan ilişkisi hakkında önemli bilgiler vermekteydi. Aslında Diyarbakır'da on beş gün kalarak 12 Ocak 1920 tarihinde Harput'a giden Kilikya Ermeni Piskoposu Kevod Kendigyan Efendi Diyarbakır'da iken mülki ve askerî memurlara, Müslümanlarla Ermeniler

⁷¹ Ali Saip Ursavaş, *Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluşu Mücadelesi*, İstanbul: Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsı, 1340, s.182; *İrâde-i Milliye*, 3 Kasım 1919, Sayı: 10, s.1; Özçelik, *Millî Mücadele'de Güney Cephesi Urfa*, s.272; Akbıyık, *Millî Mücadele'de Güney Cephesi Maraş*, s.98.

⁷² Bozan, *Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır*, s.165.

⁷³ BOA, DH. ŞFR, 657/38.

arasındaki yanlış anlamaları gidermek ve dostluğu sağlamak için geldiğini, milletine geçmişini unutarak Müslümanlarla hoş geçinmeleri hakkında nasihat ettiğini söylemişti. Hatta Harbiye Nazırı'na kolordu vasıtasıyla yazdığı bir tahriratta verilen emirlere uygun olarak milletine barış ve birlik için nasihatte bulunduğunu bildirmişti. Oysa Patrik Zaven Efendi'ye yazdığı mektupta maksadının çok farklı olduğu anlaşılmıştı.⁷⁴

8. İzmir'in İşgalinin Protesto Edilmesi

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline Paris Barış Konferansı'nda karar verildi. Yunanistan Başbakanı Elefterios Venizelos, İzmir'in işgalinin gerekçelerini Paris Barış Konferansı'na sunduğu muhtırasında "Wilson Prensipleri"ne dayandırmak istemişti. Yunanistan'ın İzmir'in işgali ile gayesi Büyük Yunanistan hayalini gerçekleştirmektir. Bunun için Osmanlı Devleti'nin politik, ekonomik ve askeri kudret bakımından en zayıf olduğu bir zamanı fırsat olarak gördü. İzmir'in işgaline karar veren İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri, işgalin İngiliz Amiral Calthorpe tarafından yürütülmesini uygun görmüşlerdi. Bu bağlamda 13 Mayıs 1919 günü İtilaf devletleri donanmalarına mensup birçok harp gemisi İzmir limanına gelmişti.

İşgal hadisesini İzmir Valisine haber vermeye giden İngiliz Yüksek Komiserliği temsilcilerinden James Morgan ve Yarbay Smith'in çevresini kuşatan büyük bir kalabalık arasından öne atılan genç bir Türk subayı, duygularını şu sözlerle dile getirmişti: "Büyük bir ulus olduğumuzu ve henüz ölmediğimizi bilmenizi isterim. Belki uyur görüyoruz ama savaşağız... Yurdumuzun bu şekilde elden çıkarılmasına tahammül etmeyiz. Bizler ölü değiliz."⁷⁵

Nitekim İzmir'in işgal haberi bütün yurttaki bomba gibi patladı. Türk halkında büyük telaş ve heyecan; Rumlarda ise muazzam bir sevinç vardı. Olay, Rum çetelerinin daha geniş çapta ve daha şiddetle hareket etmelerine sebep olduğu gibi, Türklerin de daha esaslı ve müspet tedbirler almaları hususundaki gayretlerini kamçılardı. 16 Mayıs 1919'dan itibaren Anadolu'nun birçok yerleşim merkezinden çok sayıda protesto telgrafı Sadaret'e ve işgal güçlerinin temsilciliklerine çekilerek işgale duyulan tepkiler açıkça ortaya konuldu.⁷⁶

İzmir'in işgali üzerine her yerde işgal gününden başlamak üzere mitingler yapılmıştır. Bu kapsamda Padişaha, Sadrazama ve İtilaf devletleri temsilcilerine protesto telgrafları çekilmiştir. İzmir'in işgali tüm ülkede tepkilere yol açmıştır. Tamamen haksız ve Mondros Mütarekesi şartlarına da aykırı olan işgalin bilhassa Yunanlılara yaptırılması, onların da İzmir'e ayak basar basmaz katliama ve halkın mukaddesatına tecavüze girişmeleri, Türk Milletinin millî duygularına pek büyük ölçüde tesir etmiştir.

⁷⁴ *Hâkimiyet-i Milliye*, 28 Ocak 1920, no: 5, s.3.

⁷⁵ Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987, s.59-60.

⁷⁶ Haluk Selvi, *İşgal ve Protesto*, İstanbul: Değişim Yayınları, 2007, s.16.

İzmir'in Yunanlılarca işgali Güneydoğu Anadolu'da da büyük bir yankı uyandırmıştır. Zira Yunanlıların İzmir'i işgali Ermenilerin Doğu vilayetlerindeki iddialarına zemin hazırlayacaktı. Bu nedenle bölge halkı aynen Batı Anadolu'da olduğu gibi burada da Müslümanların Ermeniler tarafından tahakküm altına alınacağına dair kuşkularını artırmıştı. Diğer bir ifade ile Yunanlıların İngiltere'nin teşvik ve himayesinde İzmir'e çıkmaları ve yörede gerçekleştirdikleri katliamlar, Doğulular için de başlarına gelmesi muhtemel akıbetin göstergesiydi.⁷⁷

İzmir'in işgali haberi üzerine Redd-i İlhak Heyeti'nden vilayet ve sancaklara yardım telgrafları çekilmiştir. Bu kapsamda 14 Mayıs 1919 tarihinde Diyarbakır'a gelen bir telgrafta şu ifadeye yer verilmiştir: "İzmir ve havalisi Yunan'a ilhak ediliyor. İşgal başladı. İzmir ve mülhakatı kâmilen ayakta ve heyecandadır. İzmir son ve tarihi gününü yaşıyor. Son imdadımız sizin göstereceğiniz muavenete bağlıdır. Mitingli telgraflarla her yere başvurunuz ve vatan ordusuna iltihaka hazırlanınız."⁷⁸ Bu telgrafı alan Diyarbakırlılar, 18 Mayıs, 20 Mayıs, 22 Mayıs ve 23 Mayıs 1919'da Sadaret'e gönderdikleri telgraflarla işgali protesto etmiştir. Müftü İbrahim, Nakibüleşraf Bekir ve Belediye Reisi Abdurrahman Efendi bu telgrafların çekilmesinde öncülük etmiştir. Bunların yanı sıra çok sayıda din adamı, eşraf ve aşiret reisinin de bulunduğu görülmektedir.⁷⁹

Diyarbakır Vilayeti'nden çekilen telgraflardan bazıları Sadaret'e ve Padişaha, bazıları da İstanbul'da bulunan İtilaf devletleri temsilcilerine gönderilmiştir. Sadaret'e ve Padişaha gönderilen telgraflarda; hükümetin İzmir konusunda gerekli teşebbüslerde bulunması istenmiş ve bu konuda alınacak her türlü karara iştirak edileceği bildirilmiştir. İtilaf devletleri temsilcilerine hitaben gönderilen telgraflarda "adalet" ve "Wilson Prensipleri" üzerinde durulmuştur. Meydana gelen haksız işgalin bir an önce ortadan kaldırılması istenmiş ve çoğu zaman da "meydan okuyan" bir dil kullanılmıştır.

Diyarbakır'dan Sadaret'e gönderilen 18 Mayıs 1919 tarihli telgrafta özetle şu ifadelere yer verilmiştir: "Sekiz yüz seneyi aşkın bir zamandan beri ahali aslen Türk olan ve devletin önemli bir parçası olan İzmir Vilayeti'nin Türklere nispetle pek az olan Rumlara verilmek üzere Yunanlıların işgaline izin verildiğine dair haber aldık. Kavmiyet ve millet prensibine göre hareket edilmesi gerekirken Paris Sulh Konferansı'nda aksi durumun ortaya çıktığını anladık. Biz bu işgali bütün mevcudiyetimizle protesto ediyoruz. Hak ve adaletten sapıldığını göreceğiz olursak her suretle direnmeye, dünyada bir adamımız sağ kalıncaya kadar da müdahalede bulunmaya güçlü bir şekilde azmettik. Bundan sonra akacak kanın tek müsebbibi İtilaf devletleri olacak ve tarih huzurunda ebediyen mesul

⁷⁷ Öke, *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti*, s.38; Öke, *Musul ve Kürdistan Sorunu*, s.77-78.

⁷⁸ Mustafa Akif Tütenk, "1919 Mayıs'ında Diyarbakır'da Kurulan Millî Cemiyet ve Toplantıları", *Kara-Amid Dergisi*, S. 2, s.327.

⁷⁹ BOA, BEO, A.VRK, 832/12; BOA, BEO, A.VRK, 832/14; BOA, BEO, A.VRK, 833/92; Haluk Selvi & Bülent Cırık, "Millî Mücadele'de Bitlis ve Çevresi (1918-1921)", *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, 9 (2014), s.221.

kalacaktır. Ümit ederiz ki insanlığın ve adaletin koruyucusu olanlar bu haksızlığı kabul etmeyecektir. Kalbimize saplanmak istenilen hançerin geri alınması için haklı mücadelemizden vazgeçmeyeceğiz.”⁸⁰

Diyarbakır'dan 20 Mayıs 1919'da Sadaret'e çekilen telgrafta ise İzmir'in işgaline duyulan tepki özetle şöyle dile getirilmiştir: “İzmir'in Yunan askeri çıkarılarak işgal edildiği hakkındaki yaslı haber, bela yıldırımı gibi Diyarbakır ve dolaylarını herc ü merc etmiş ve büyük heyecan doğurmuştur. Her tarafta rezillikle yaşamaktan ise şanlı ölmek sözleri yeisle çınlamaktadır. Aşağıda yazılı telgrafnameyi İstanbul'daki büyük devletlerin siyasi mümessillerine çektik. Osmanlıların bu suretle güvenine sahip bulunan çalışkan kabinemiz bu konuda müttefik devletler nezdinde semereli bir teşebbüste bulunmazsa, bu bölge ahalisi İzmir'de vatan ordusuna katılmaya hazırdır. Acele ve çabuk tedbir alınarak milletin galeyânını teskin edecek müjdeli bir haber beklediğimizi ve bu azimli hislerimizin matbuatla ilanını arz eyeriz. Amerikan Başkanı Wilson'un müttefikleri bulunan büyük devletlerin Paris Barış Konferansı'nda İzmir'e Yunan askerinin çıkarılmasına onay verdiği kararını büyük üzüntü ve yasla haber aldık. Hak ve adalete uygun olmayan bu kararı, milletimizin idam hükmü olarak kabul ederek bütün varlığımız ile protesto ediyoruz. Osmanlılar birkaç vatan haini türedinin eseri olarak tarihi dostlarımıza karşı harbe sürüklendi, mağlup oldu fakat ölmedi. Bugün kıymetli bir parçamızı parçalattırarak ölmekten ise son nefesimizi vatan savunması uğrunda feda ederek hiç olmazsa tarihe şanlı bir ad bırakacağız. Mümessili bulunduğunuz büyük devletlerden Wilson Prensiplerine ve adalete uygun bir kararı bekliyoruz. Harpte kardeşini, evladını, babasını kaybetmiş genç ve ihtiyar herkesin gerekirse vatanın korunmasında hep birden ölüme hazır olduğumuzu arz ederiz.”⁸¹

23 Mayıs 1919'da Diyarbakır'dan Sadaret'e başka bir telgraf daha gönderilmiştir. Müftü İbrahim Efendi'nin yanı sıra ulema, meşâyih, eşraf, muteberân ve ahaliden kırk iki kişi bu telgrafın altına imza atmıştır.⁸² Bu telgrafta Yunan askerlerinin İzmir'de gerçekleştirdikleri katliam ve zulümleri duyan Diyarbakır ahalisinin son derece galeyanda olduğunu, işgallere sessiz kalan İtilaf devletlerinin temsilcilerine protesto telgrafları çektiklerini, gittikçe önüne geçilemeyecek boyuta gelen öfkenin teskinini Allah'tan, ruhaniyet-i Peygamber'den sonra milletin son kurtuluş dayanağı olan hükümetten talep ettiklerini dile getirmişlerdir.⁸³

Diyarbakır Vilayeti'nden aynı gün İtilaf devletlerinin temsilcilerine gönderilen telgrafta ise Yunanlıların İzmir'deki katliamlarına seyirci kalındığı açıkça dile getirilmiştir. Telgrafın devamında özetle şu ifadeler yer verilmiştir: Müslümanlarda Mondros Mütarekesi ile savaşın sona ermesine ve esaslı bir barışın tesis edileceğine kuvvetli bir

⁸⁰ BOA, BEO, A. VRK, 832/12.

⁸¹ Göğem, *Kurmay Albay Dadaylı Halit Beğ Akmansu (1884-1953)*, s.64-65.

⁸² BOA, BEO, A. VRK, 833/92.

⁸³ BOA, BEO, A. VRK, 833/92.

inanç hâsıl olmuştur. Ancak sabırla Paris Konferansı'ndan adil bir karar çıkması beklenirken İzmir'in işgali üzerine bu beklentiler hayal kırıklığına dönüşmüştür. İzmir'de yaşanan elim hadiseler halk üzerinde derin bir tesir bırakmıştır. Konferans, İzmir'in işgali hakkında gerekli düzeltmeleri yapmazsa galeyan halinde olan halkın teskini mümkün olamayacaktır. Amerikan Başkanı Wilson'un ortaya koyduğu "hürriyet-i akvâm prensibi" dairesinde hareket edilmelidir. Aslında öteden beri Yunanlıların Türkiye'ye karşı besledikleri "âmâl-i ihtiras" büyük devletler tarafından bilinmektedir. Büyük devletler, Yunanlıların geri çekilmesi hususunda acilen karar almazsa zulüm ve facialar devam edecektir.⁸⁴

Paris Barış Konferansı'ndan umutlu haberler beklenirken İtilaf devletlerinin Yunanlıların İzmir'i işgali yönündeki taleplere destek vermesi Müslümanlarda hayal kırıklığına neden olmuştur. İzmir'in işgal haberini alan Silvan ahalisi, bu hareketi Wilson Prensipleri dairesinde adaletli bir sulh bekledikleri esnada, başka devletlerce de tutulan ve Türklerin büyük ekseriyette olduğunu gösteren istatistiklere rağmen İzmir'in işgal edilmesini insanlık ve adalete tamamen aykırı bir davranış olarak telakki etmiştir. Silvan'dan "Huzur-ı Sadaret-i Uzmâ'ya" gönderilen protesto telgrafında Birinci Dünya Savaşı ve akabinde maruz kalınan haksızlıklara değinilmiştir. Amerikan Başkanı Thomas Woodrow Wilson'un meşhur 14 maddelik prensipleri istikametinde Paris Barış Konferansı'ndan kararların çıkacağı beklenirken İzmir'in işgal edilmesinin tüm Müslümanları üzüntüye gark ettiği vurgulanmıştır. Göz bebeğimiz ve mukaddes İzmirimiz olarak tanımlanan İzmir'in işgalinin kabullenilmeyeceği açıkça dile getirilmiştir. Müftü Abdurrahman, Silvan Belediye Reisi Ahmed Hilmi, ulemadan Yusuf, Müderris Hüseyin, eşraftan Mehmet Tahir, Sadık, Ali Galib, Süleyman, Aziz, Şemseddin ve Mehmed Hulusi adlı kişilerin imzasının bulunduğu 17 Mayıs 1919 tarihli telgrafta özetle şu ifadeler yer verilmiştir: "Rıza ve muvaffakiyetimize bakılmayarak koyun misali sürüklendirilmiş olduğumuz geçen harbin son günlerinde uğradığımız telafisi imkânsız maddi felaket neticesi olarak İtilaf devletlerinin müsaade ettiği şartlar altında Hükümetimiz tarafından mütareke akdedildi. Bu mütareke üzerine tüm İslam milleti ve Osmanlı Hükümeti'nin halelden korunması ile Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünün temini ve millî mukaddes hukukumuzun muhafazası umulmaktaydı. Yine İtilaf devletlerinin cihanşümül olan himaye ve adaletlerine mazhar olunacağı kanaatiyle cihana emniyet ve adalet bahşeden meşhur on dört maddelik prensipler dairesinde sorunların hallolacağı ümidiyle sulh beklerken bütün medeni dünya tarafından tutulan istatistiklerden anlaşıldığı üzere 1 milyon 239 bin Müslüman nüfusa karşı 210 bin nüfusu olan Rumların koruyucusu bulunan Yunanistan'ın büyük bir ehemmiyete sahip olan gözbebeğimiz İzmir ve havalisini ilhak tasavvuruyla işgal etmeye başladığını ne yazık ki öğrendik. İnsaniyet ve adalete külliye aykırı olarak gördüğümüz bu duruma gerek adil İtilaf devletleri ve gerekse de tüm Müslümanlar duyarsız kalamayacaktır. Osmanlı vatani

⁸⁴ BOA, BEO, A. VRK, 833/92.

olup türlü musibet ve saldırılara maruz kalan mukaddes İzmirimizin bir karış toprağının bile kaybına razı olamayacağımızın bütün medeniyet âlemine duyurulmasına aracı olmanızı, İtilaf devletlerinin de bu hususta adaletle davranmalarını otuz bin nüfus namına rica ve talep eyleriz.”⁸⁵

Bu kapsamda Hariciye Nezareti vasıtasıyla İstanbul'daki Amerikan, İngiliz, Fransız ve İtalyan Yüksek Komiserlerine Silvan merkezinden bir başka telgraf daha gönderilmiştir. 60 bin Silvan kazası sakini adına Belediye Başkanı Ahmed ile Silvanlı şeyhler, ulema, eşraf ve önde gelen şahsiyetlerden müteşekkil toplam on yedi kişinin imzasının olduğu protesto telgrafında ise şu ifadeler yer verilmiştir: “İnsanlık ve adalet adına, İzmir ve çevresinin Yunanistan tarafından işgal ve ilhakına izin vermeyeceğinizi ümit eder; böyle bir ilhakin, yüzlerce yıldan beri var olan bir halkı dünyadan tecrit edeceğine ve aynı zamanda dünyanın her yerine yayılmış milyonlarca Müslümanın kalbini inciteceğine inanarak ve şehrimizin 30 bin sakini adına hakkaniyetli büyük güçler nezdinde karşılık bulan 17 Mayıs 1919 tarihli resmi yazımızı belirtmek isteriz. İzmir ve çevresinde Cengiz'in kanlı eylemlerini unutturacak derecede dehşet veren Helenlerin yaptığı sayısız cinayetlere kayıtsız kalamayan Osmanlı halkı, son bir kez daha büyük güçlerin hakkaniyet ve insaniyet taşıyan duygularına çağrı yapma gereği duymaktadır. Bütün Müslümanlar, vahşice yapılan zulümleri unutmaya gafletine asla düşmeyecekler ve hükümetlerinizin İzmir'de, sizin bizatihi temsilcilerinizin gözü önünde, kanlı ellerini yabancı konsolosluklara kaldıracak kadar ileri giden Helenler tarafından yapılan katliamları önlemesini ümit etmektedirler. İzmir, Osmanlı ve Müslüman vatanıdır. Vatan olmayınca din olmaz ve din olmayınca insan yaşayamaz. Bütün gücümüzle bu ilhak teşebbüslerini ve yapılan vahşeti şiddetle protesto ediyoruz ve hükümetlerinizin duygularına sesleniyoruz.”⁸⁶

Silvan merkezi ve kazası adına İtilaf devletlerinin temsilcilerine gönderilen bu telgrafta görüldüğü üzere İzmir'in bir İslam ve Osmanlı vatanı olduğu vurgulanmıştır. Yaşananların tüm Müslümanların yüreklerini yaktığı ve bu mezalimin Moğol Hakanı Cengiz Han'ın kanlı zulümlerine rahmet okutacak boyutta olduğu dile getirilmiştir. İzmir'in ilhakına müsaade edilmeyeceği, insanlık ve adalet adına yapılanlara sessiz kalınmayacağı belirtilerek üstü örtülü bir şekilde İtilaf devletlerine de tepki gösterilmiştir. Vatan olmayınca dinin olmayacağı, din olmayınca da insanın yaşayamayacağı vurgulanarak işgalin sadece toprak elde etmeyi hedeflemediği, Müslümanların ve Müslümanlığın Anadolu'dan sökülüp atılacağı ima edilmiştir. Âdeta Anadolu'nun Endülüs'ün kaderini yaşayacağına işaret edilmiştir.

22 Mayıs 1919'da İstanbul'da Hariciye Nezareti yoluyla Amerikan Başkanı Wilson ile tüm Amerikan kadınlarına hitaben Silvan ve Kulp kazalarını temsilen on iki kadın tarafından İzmir'in işgalini protesto eden bir telgraf gönderilmiştir. Telgrafta Fatma, Sadıka, Şerife,

⁸⁵ BOA, BEO, A.VRK, 833/20; İstiklâl, 23 Mayıs 1919; Hamdi Atamer, “Millî Direnme”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 11 (1968), Belge: 1.

⁸⁶ BOA, HR. SYS, 27/9, s.15.

Şehide, Adalet, Lütfiye, Gülistan, Lamia, Bedia, Ayşe, Hatice ve Münire adlı kadınların adı yer almaktadır. Bu kişiler protesto telgrafını Silvan ve Kulp kazalarında 30 bin kadın namına çekmiştir. Telgraf sadece Amerikan Başkanı Wilson'a hitaben kaleme alınmamıştır. Aynı zamanda Amerikan Başkanı Wilson'un eşi ve Amerikalı kadınlara da bir çağrı vardır. İzmir'in işgalinin lanetlendiği telgrafta özetle şu ifadelere yer verilmiştir: Büyük ve adil hükümetinizin vicdan ve merhamet sahibi muhterem reisi Wilson'un malum prensiplerinin uygulanacağı ümidiyle, hüznü kalplerimizin çırpındığı bir zamanda haksız olarak İzmir'in kan içici Yunanlılar tarafından işgal edildiğini haber aldık. Yunanlıların bu işgali, yeryüzündeki tüm insanlığı sarsacak hatta Hz. Mesih'i mezarında titretecektir. Zira Yunanlıların Rumeli'de gerçekleştirdikleri cinayet, zulüm ve alçaklığın bir benzerini tarih kaydetmemiştir. Şimdi de İtilaf devletlerinin gözlerinin önünde İzmir vilayetinde gerçekleştirdikleri zulümleri büyük bir üzüntüyle izliyoruz. İnsanlığın huzuru için öncü bir şahsiyet olan Wilson'un muhterem refikası ile hassas ve merhametli kalbe sahip olan Amerika'nın muazzez kadınlarına sesleniyoruz. Biz Osmanlı kadınları olarak eşlerimiz ve evlatlarımızı, hükümetin ilan ettiği o uğursuz harpte kurban verdik. Yaralı yüreklerimiz acı ve çılgınlıkla zaman geçirmektedir. Kadınlar, kızlar, yavrular perişan bir şekilde insanlık için feryat ediyor. Adalet ve insanlıktan nasibini olmamış olan İtilaf devletlerinin desteklediği Yunanlılar, İzmir Vilayeti'ndeki Müslüman kadınların ırzlarına tecavüz etmekte, erkekleri ise katletmektedir. Bu zulümleri yapan Yunanlıları ve yaşananlara sessiz kalanları kadınlık namına protesto ediyoruz. Ey hassas kalpli muazzez hemşirelerimiz; adil olan tarih şahittir ki, şimdiye kadar mevcudiyetini muhafaza eden Osmanlı Devleti ve İslam dini yıkılmaz ve ölmez. Bu nedenle din namına bu facialara daha fazla tahammül edemeyiz. Eğer yeryüzündeki tüm Müslümanlar her şeye rağmen din namına harekete geçer ve kıyama kalkarsa dünyada umumi bir kargaşaya neden olur. İnsanlık ve kadınlık namına, biz mazlum milletin hukukunu muhafaza için sadık ve pak vicdanınızdan, feryat etmenizi istirham ve istimdat eyleriz.⁸⁷

9. Cemiyetler ve Teşkilatlar

Mütareke ve Millî Mücadele'de birkaç cemiyetin Diyarbakır'da faal olduğu görülmektedir. Bunların başında 1909 yılından beri örgütlü bir yapıya sahip olan İttihat ve Terakki Cemiyeti gelmektedir. Birinci Dünya Savaşı'ndaki yenilginin kesinleşmesinden sonra Talat Paşa Hükümeti, 8 Ekim 1918'de istifa etmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti 14 Kasım'da yapılan olağanüstü kongrede kendini feshetmiş; akabinde Enver, Talat ve Cemal Paşalar, 1 Kasım 1918'de ülkeyi terk etmiştir. İttihat ve Terakki'nin kendini hukuken feshetmesi, siyasetten çekilmesi anlamına gelmiyordu çünkü halen güçlü bir örgütü vardı. Örgüt üyeleri değişik adlarla çalışmayı sürdürmüştür. Müdafaa-i Hukuk ve benzer oluşumlara dönüşerek Kurtuluş Savaşı'na katılmışlardır. Nitekim İngiltere'nin Bağdat Bürosu'ndan 15 Nisan 1919'da İstanbul Yüksek Komiserliği'ne gönderilen telgrafta İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Diyarbakır'daki liderleri

⁸⁷ Oktay Bozan, "Millî Mücadele Döneminde Silvan Kamuoyu", *Külliyyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 13 (2021), s. 61.

sıralanmıştır. Buna göre Diyarbakır'da Mustafa Bey ile Zülfü ve Adil Beyler adındaki iki kardeş, Müftü İbrahim Efendi'nin Şerif isimli oğlu, eski vali Muhammed'in yakın arkadaşı Dr. Cevdet bunlardandır. Telgrafın devamında bu kişiler "Ermeni karşıtı milis üyeler" şeklinde tanımlanır.⁸⁸ Bu süreçte Süleyman Nazif Bey, Diyarbakır Müftüsü İbrahim Efendi'ye gönderdiği bir telgrafta Vilayat-ı Şarkiyye'nin hukukunu müdafaa için büyük bir cemiyet teşkil edildiğini haber vererek, Avrupa'ya da heyetler gönderileceğinden bahisle telgraf poliçesi ile beş bin lira gönderilmesini talep etmiştir. Süleyman Nazif'in bu telgrafından haberdar olan Vali Vekili Mustafa Nadir Bey, 17 Şubat 1918 tarihli "gayet aceledir" ifadeli şifreli telgrafla vaziyeti Dâhiliye Nezareti'ne iletmiş ve nezaretin bu konudaki görüşünü sormuştur.⁸⁹

Diyarbakır'da kurulan cemiyetlerden birisi de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'dır. Diyarbakır'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucuları büyük ölçüde birbirine muhalif çevrelerdir. Nitekim Pirinçizadeler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aktif savunucu iken Pirinçizadelerin öteden beri iktidar mücadelesi verdiği Milli İbrahim Paşa'nın Diyarbakır'daki en önemli destekçisi Hacı Niyazi (Çıkıntaş) Hürriyet ve İtilaf taraftarıdır. Hacı Niyazi ve Milli İbrahim Paşa, İkinci Abdülhamit taraftarı iken, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin savunucuları koyu Abdülhamit karşıtlarıdır. Bu iki kesimin vilayet yönetimindeki öteden beri mücadeleleri İttihat ve Terakki Partisi ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın şahsında somutlaşmıştır. Bu nedenle taraflar birbirlerini bu partilerin dünya görüşleri üzerinden suçlamışlardır.

1919 yılının ortalarında İzmir'in işgal edilmesi ve büyük devletlerin bölge üzerindeki Ermenilere yönelik politikaları Diyarbakır Vilayeti'nin siyaseten parçalanmış yapısını derinden etkilemiştir. Bu gelişmeler üzerine Diyarbakır'da hatırı sayılır büyüklerin araya girmesiyle parti nedenli veya şahsi düşmanlıklar ile mücadeleler bir tarafa bırakılarak memleketin içinde bulunduğu büyük tehlike karşısında birleşme yoluna gidilmiştir. Bunun gereği olarak, Hürriyet ve İtilaf Fırkası kendisini feshetmiş, parti başkanı Hacı Niyazi ve liderlerden Bekir Sıtkı Beyler ile bir kısım arkadaşları ve kapatılan Kürt Kulübü mensuplarından bazıları, Müdafaa-i Vatan veyahut Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinden birini kurmak girişimlerinde bulunanlarla iş ve güç birliği yapmışlardır. 13. Kolordu Kumandan Vekili Ahmet Cevdet Bey'in 9. Ordu Kıtaatı Müfettişliği'ne gönderdiği 27 Mayıs 1919 tarihli bir raporda Diyarbakır'daki İtilaf Kulübü'nün (Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti) "Hükümet'in âmâline muvafık" bir siyaset takip ettiği belirtilmektedir.⁹⁰ Bu cümleden hareketle Diyarbakır'daki Hürriyet ve İtilaf Cemiyeti mensuplarının Hükümet'in siyasetine aykırı davranmadığı görülmektedir. Nitekim yukarıda da ifade edildiği üzere bu cemiyetin mensupları Müdafaa-i Vatan veya Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin faaliyetlerine de katılmışlardır.

⁸⁸ Bozan, *Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır*, s. 196.

⁸⁹ BOA, DH. ŞFR, 606/52.

⁹⁰ *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler IV*, s.7.

Birinci Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devleti İtilaf devletleri ile Mondros Mütarekesi'ni imzalamak durumunda kalmıştı. İtilaf devletleri, Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak İstanbul Hükümeti üzerinde kontrolü sağlayıp, savaşın sorumlusu olarak kabul ettikleri İttihatçıların ağırlıkta olduğu Meclis-i Mebûsan üzerinde baskı kurmaya başlamışlardı. Bu baskılardan dolayı Sultan Vahdettin, 21 Aralık 1918'de meclisi feshetmişti.⁹¹ Meclisin feshinden sonra İtilaf devletleri, Mondros Mütarekesi'nin 24. maddesi gereğince Mütareke'nin İngilizce metninde "The Six Armenian Vilayats" olarak geçen Vilâyât-ı Sitte'yi işgal ederek burada bir Ermeni devleti kurmayı kararlaştırmıştı. İtilaf devletlerinin bu tutumu üzerine Diyarbakırlı Süleyman Nazif ve arkadaşları 4 Aralık 1918'de merkezi İstanbul'da olmak üzere "Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti" adıyla bir cemiyet kurmuşlardır.⁹²

Kurucularının çoğunluğunu Diyarbakırlıların oluşturduğu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin başkanı Bitlis eski valisi Harputlu Mahmut Nedim Bey idi. Yönetim kurulu üyeleri ise şu şahıslardan oluşmaktaydı: Eski valilerden Diyarbakırlı şair ve yazar Süleyman Nazif Bey, Beyrut eski valisi Diyarbakırlı İsmail Hakkı Bey, Diyarbakır milletvekilleri Feyzi (Pirinçioğlu), Zülfü (Tiğrel), Sivas Mebusu Rasim (Başara) Bey, Erzurum Milletvekili Hoca Raif, Diyarbakırlı Abdülkadir Cavit (Ekin) ile Malatya eski milletvekillerinden Sivashlı Abdülmüttalib (Öker).⁹³

Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, Türk ve Kürt ayrımı yapmaksızın bütün bölge halkının haklarını savunmayı amaç edindiğini, özellikle Ermenilerin bu topraklar üzerindeki yayılmacı emelleri karşısında bu birliğe kesin ihtiyaç olduğunu dile getirmiştir. Bunun yanı sıra Cemiyet'in bir amacı da bölgede bir Kürt devleti kurulmasını amaç edinen Âyan üyesi Seyyid Abdülkadir'in başkanı olduğu Kürt Teali Cemiyeti'ne karşı mücadele etmektir.⁹⁴

9.1. Diyarbakır Müdafaa-i Vatan Cemiyeti

Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'nin kurulması çalışmaları 1919 yılı Nisan ayında Diyarbakır'da başlamıştır. Mayıs ayının ikinci haftasında Ermeni tehcirinden dolayı bazı kişilerin tutuklanması yönünde çalışmaların başlaması şehirdeki siyasi durumun gerginleşmesine neden olmuştur. Bu olaydan sonra İtilafçılar ile İttihatçılar arasındaki gerginlik ve husumet giderilerek birlik ve beraberliğin sağlanması için her iki gruba mensup kişilerin katılımıyla bir cemiyetin kurulması kararlaştırılmıştır. Bu süreçte Mustafa Kemal Paşa, Amasya'dan gönderdiği bir yazısında Diyarbakır'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasını önermiştir. Bu gelişmelerden önce de Mart 1919'da Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen bir şifreli telgrafta halkın

⁹¹ Ali Fuat Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Ankara: TTK, 1987, s.168-169.

⁹² Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber-I*, Ankara: TTK, 2009, s.19-20; Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c. I, s.142.

⁹³ Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, s.143.

⁹⁴ Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1994, c. I, s.6.

hükümete bağlılık hislerinin kuvvetlendirilmesi ve Müslüman nüfusunun çoğunluğu teşkil ettiğinin belirlenmesi yolunda yapılacak çalışmalara kolaylık gösterilmesi istenmiştir.⁹⁵

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine, İzmir Redd-i İlhak Cemiyeti'nin işgale karşı çıkılması için bütün illerden yardım ve destek isteyen yazısı Diyarbakır'a ulaştığında, telgrafi alan Diyarbakır Belediye Reisi Dellalzade Abdurrahman Efendi harekete geçerek şehrin ileri gelenlerini 22 Mayıs 1919 günü Belediye salonunda toplantıya çağırmıştır. Toplantıya şehrin hemen hemen tüm önde gelenleri iştirak etmiştir.⁹⁶ Toplantıya katılan kişiler ile ahali Diyarbakır Belediyesi önünde halk tarafından İzmir'in işgalini protesto etmiştir. Bu konuda bir millî heyet seçilmesi için 23 Mayıs 1919 tarihinde toplanılmasına karar verilmiştir. Ganizade Dr. Cevdet Osman (Akkaynak) Bey'in evinde yapılan toplantıda 28 kişiden oluşan Heyet içerisinde gizli oyla yapılan seçimde en çok oy alan 11 şahıs "Millî Heyeti" temsilen seçilmiştir.⁹⁷

Bu heyet daha sonra "Diyarbakır Müdafaa-i Vatan Cemiyeti" adını almıştır. Mustafa Kemal Paşa, 4 Eylül 1919'da Sivas Kongresi'nin açılış konuşmasında Diyarbakır'da kurulan cemiyeti şöyle tanıtmıştır: "Şarktan ve cenuptan tehlike hisseden Diyarbakır Vilayetimizde de Müdafaa-i Vatan Cemiyeti teşekkül etti."⁹⁸ Müzakerelerden sonra 11 kişinin seçilmesi kararlaştırılmış ve seçilecekler için gizli oyla seçim yapılmıştır. Yapılan seçime göre Müftü İbrahim (Uluğ) Efendi Heyet Reisliği için 24 oy almıştır. Bunun yanı sıra Cemilpaşazade Mustafa Bey 21, Behram Paşazade Arif, Ganizade Dr. Cevdet Osman Beyler, Piranizade Nazım (Önen) Beyler 21, Hacı Abdülhamid Niyazi (Çıkıntaş), Nakibü'l-eşraf Bekir Sıtkı (Ocak) ve Cemilpaşazade Kasım 18, Muallim Mustafa Akif (Tütenk) ve Zülfüzade İhsan Hamit (Tiğrel) 14, Hayalızade Kâmil Bey de 13 oy almıştır.⁹⁹ Bundan sonra Heyet, İhsan, Nazım, Cevdet ve Mustafa Akif (Tütenk) Efendileri "programı" hazırlamakla görevlendirmiştir. Hazırlanan program 24 Mayıs 1919 Cumartesi günü Müftü İbrahim Efendi'nin hanesinde tetkik edildikten ve bir kere de Heyet-i Umumiyece münakaşaya açıldıktan sonra usulü gereğince vilayete takdim edilmiştir.¹⁰⁰ 15 Haziran 1919 tarihinde Diyarbakır'dan Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne gönderilen bir telgrafta Müftü Esseyid el-Hac İbrahim Efendi "Muhafaza-i Vatan" Reisi olarak görülmektedir.¹⁰¹ Bu belgede dikkat çekici bir detay yer almaktadır. Cemiyetin adı *Nutuk*'da yer aldığı şekliyle Müdafaa-i Vatan değil Muhafaza-i Vatan şeklinde yazılmıştır.

⁹⁵ BOA, DH-ŞFR, 97/237; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, c.III, vesika: 3, 8,9.

⁹⁶ Mustafa Akif Tütenk, "Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları". *Kara-Amid Dergisi*, II/4 (1956-1958), s.327.

⁹⁷ Tütenk, *Mahsul-i Leyal-i Hayatım, Defter: 1*, s.153-155.

⁹⁸ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, İstanbul: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1945; Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, s.148.

⁹⁹ Tütenk, *Mahsul-i Leyal-i Hayatım, Defter: 1*, s. 155.

¹⁰⁰ Tütenk, *Mahsul-i Leyal-i Hayatım, Defter: 1*, s. 156.

¹⁰¹ Fahrettin Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Ankara: Kültür Ofset, 1993, c. I, s. 79.

9.2. Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti

Millî Mücadele'nin ilk önemli adımı olan Doğu illerindeki millî kuruluşları doğuran Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bilinen kurucularından çoğu Diyarbakırlı olmakla birlikte, cemiyetin düşüncelerinin savunucusu da ünlü milliyetçi düşünür Diyarbakırlı Ziya Gökalp idi.¹⁰² Diyarbakır Vilayeti'nde yabancı işgaline ve muhtemel Ermeni devleti tehlikesine karşı cemiyetlerin teşekkülü 1919 yılı Mayıs ayı ortalarında başlamıştı. Ancak Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Diyarbakır şubesinin kurulması ancak Haziran ayının sonlarında gerçekleşmiştir. 1 Haziran 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Diyarbakır Vali Vekili Mustafa Nadir'e gönderdiği bir telgrafta "vilayette cemiyetin olup olmadığını" sormuştur.¹⁰³

17 Ocak 1918 tarihinden beri Diyarbakır Valiliğini vekâleten yürüten Mustafa Nadir Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın bu sorularına 8 Haziran 1919'da şu cevabı vermiştir: "Burada Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti kurulamamıştır. Ancak bu yakınlarda Erzurum ve Trabzon'dan şehrimiz belediyesine çekilen Kürdistan hakkındaki heyecan verici telgraf yazılarından telaşa düşen Hıristiyan ahalinin bu yönde bazı girişimlerde bulduklarına tanık olunmuştur. Bununla beraber bu hususta valilikçe aydınlatıcı ve yol gösterici yazı yazılmıştır. Diyarbakır'da bazı gençlerden oluşan Kürt Kulübü'nün mensupları, buraya gelen Süleymaniye Siyasi Hâkimi Mister Noel'in fikirlerine kapılarak İngiliz himayesinde Kürdistan bağımsızlığı propagandası yapmaktadır. Bu girişimlerin Dernekler Kanunu'na uymaması nedeniyle sözü edilen cemiyet kapatılmış ve valilikçe soruşturma başlatılmıştır. Şu anda Diyarbakır'da Hürriyet ve İtilaf Partisi mevcut olup bundan başka dernek yoktur efendim."¹⁰⁴

Kürt Kulübü'nün kapatılması Mustafa Kemal Paşa'yı memnun etmiştir. Bu işlemi uygun gördüğünü ve Diyarbakır'da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin kurulmasını salık verdiğini bildiren yeni bir yazı düzenlemiştir. Bu yazıyı 15 Haziran 1919 tarihinde Amasya'dan Diyarbakır Valiliği'ne göndermiştir: "Bütün ulusun varlığını ve bağımsızlığını kurtarmak için birleştiği şu tarihi günlerde bir yabancı devletin himayesine sığınarak aşağılık ve tutsak yaşamayı yeğ tutan her türlü görüşlerin, memleketi ayrılıklara düşürecek her türlü derneklerin dağıtılması pek vatani ve gerekli bir görev olmakla Kürt Kulübü hakkındaki hareket tarzınız acizlerince de pek uygun görülmüştür. Şu kadar ki, İtilaf devletlerinin hak zedeleyici tutumları sonucu İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal ettirilmesi etkisiyle memleketin en ıssız köşesinde bile doğan büyük pişmanlık her türlü siyasal ihtiraslar ve çıkarıcı amaçlardan beri olmak üzere "Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye ve Redd-i İlhak" cemiyetini doğurmuştur. Bu cemiyetlere hangi siyasal zümreye bağlı olursa olsun, her Türk, her Müslüman katılmış ve ulusal vicdanın eylemli olarak gösterilmesi bütün cihana bu suretle duyurulmuştur. Bu nedenle Diyarbakır ve bağlı yerlerde

¹⁰² Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s. 119.

¹⁰³ ATASE, ATAZB, K. 3, G. 92, B. 1; Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk (Vesikalar)*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1969, c.III, vesika: 3.

¹⁰⁴ Atatürk, *Nutuk*, c.III, vesika: 8.

Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye ve Redd-i İlhak Cemiyetlerinin oluşmasına ve kurulmasına delalet buyrulmasını önemle salık veririm. Özellikle Kürt Kulübü'nün üyeleriyle bugünkü telgraf yazım çerçevesinde görüşerek uzlaşmak uygundur efendim.”¹⁰⁵

Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yönetim kurulu şu kişilerden oluşmuştur: Zazazade Mustafa Bey (Başkan), Ganizade Reşad (Üçok), Attarzade Hakkı, Hafız Ömer Efendizade Kemal Efendi, Ulemadan Hamdi Bey, Beysanzade Molla Ahmed, Tahir Ağazade Nedim, Kılıçzade Hayri, Muharremzade Ali Bey, Cerciszade Yusuf (Gökalp), Hatip Sabir (Karaozan).¹⁰⁶ Kurulan bu cemiyet on beş gün sonra kendini feshederek Müdafaa-i Vatan Cemiyeti ile birleşmiştir.

Diyarbakır'da kurulan Müdafaa-i Vatan Cemiyeti de Sivas Kongresi'nden sonra yaptığı genel kurulda adını Şarki Anadolu Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti olarak değiştirmiştir. Diyarbakır Valisi Hüseyin Mazhar Bey, Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 16 Mart 1921 tarihli telgrafta Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Heyet-i Merkeziyesini teşkil eden zevatın isimlerini bildirmiştir. Buna göre cemiyetin reisi Cemil Paşazade Mustafa Bey olup, idare heyeti Behram Paşazade Arif, Abdülkadir Paşazade Abdülgani, Zazazade Mustafa, ulemadan Hamdi, Hayalızade Kamil, Kılıçzade Hayri, Tahir Ağazade Nedim, Hafız Ömer Efendizade Kemal, Yasin Efendizade Şevki, Attarzade Hakkı Efendi'den oluşmaktadır.¹⁰⁷

Bu dönemde Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyelerinin seçiminde çok özenli davranılmıştır. Nitekim Mustafa Kemal Paşa, Heyet-i Vekile'nin 21 Mart 1921 tarihinde verdiği karar gereğince Elcezire Cephesi Kumandanı Nihat Paşa ve Diyarbakır Valisi Mazhar Bey'e gönderdiği bir telgrafta bu konuya dikkat çekilmiştir. Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti merkezlerinin vatanperver, azimkâr, namuslu, hamiyetli, halkın güvenini ve hürmetini kazanmış kişiler arasından seçilmeleri gereği vurgulanmış, bu merkezler aracılığı ile halkın uyarılması istenmiştir.¹⁰⁸

Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı birçok sancak ve kazada da Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin şubeleri açılmıştır. Ergani'de İzmir'in işgalinden hemen sonra teşkilatlanma çalışmaları başlamıştır. Cemiyeti'nin kuruluş tarihi Ekim 1919'dadır. Cemiyet'in reisi ve kurucuları şunlardır: Belediye Reisi Yusuf Efendi (Başkan), Hasan Fahrizade Kadri Efendi, Keşiğizade Muharrem Efendi, Yusuf Efendizade Kazım Efendi, Mahmut Efendizade Hacı Şefik Efendi, Mollazade Ahmet Efendi, Kavasbaşızade Mustafa Rıfki Efendi, Dava Vekili Nuri Efendi, Hacı Yusufzade Kaya Efendi.¹⁰⁹ Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin şubelerinde birisi de Silvan'da kurulmuştur. Silvan'da Müftü Abdurrahman Efendi, ulemadan Yakup Efendi, Salih Efendi, Hasan Efendi ve Hüseyin Efendi ile meşâyihden Mehmet, Hulusi ve

¹⁰⁵ ATASE, ATAZB, K. 5, G. 32, B.1-2; Atatürk, *Nutuk*, c.III, vesika: 9; *Atatürk'ün Bütün Eserleri (1915-1919)*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003, C.II, s. 379.

¹⁰⁶ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, c.II, s. 809.

¹⁰⁷ C.A: A:III-3, D:14, F:49; "Millî Mücadele Döneminde Müdafaa-i Hukuk Teşkilatları", *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 19 (1986), s.9.

¹⁰⁸ C.A: A:III-2, D:14, F:10-3.

¹⁰⁹ Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s.236; Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, c.II, s.838.

Şemseddin Efendiler cemiyetin mensuplarıdır. Beldenin önde gelen uleması, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin teşkilatlanmasında ve halkın aydınlatılmasında büyük bir çaba sarf etmiştir.¹¹⁰

10. Diyarbakır Kürt Kulübü

İkinci Meşrutiyet döneminde Batıdan esen milliyetçilik rüzgârları bazı Kürt aydınlarını etkilemiş ve bir Kürt Milliyetçiliği fikri ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Kürtçülük ve Kürdistan tartışmaları yoğunluk kazanmış ve ilk Kürt cemiyetleri de kurulmaya başlamıştır. İttihat ve Terakki'nin giderek "istibdat yönetimini" kurumlaştırmaya başlaması ve Osmanlı bünyesinde bulunan etnik Türk olmayan unsurlara karşı tutumunun da bunda etkisi vardır. Mondros Mütarekesi'nden sonra Kürt hareketinde yeni bir dönem başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum nedeniyle "Kürt istiklali" fikri büsbütün ateşlenmiş, Kürtçe gazeteler çıkarılmış ve Kürtlerin ıslahı için projeler yapılmıştır.¹¹¹

Mondros Mütarekesi'nin getirdiği kargaşa ortamı içinde 17 Aralık 1918'de Kürt Teali Cemiyeti kurulmuştur. Cemiyetin kurucusu Osmanlı Âyan Meclisi üyesi Seyyid Abdülkadir Efendi'dir.¹¹² Mondros Mütarekesi'nin Osmanlı idaresini olumsuz yönde etkilemesi üzerine gizli ya da açık şekilde yürüttüğü çalışmalar için daha geniş hareket imkânı bulan Cemiyet, başlangıçta kendisini 1908'de kurulan ve Osmanlılık ideolojisine bağlı olan Kürt Teâvün ve Terakki Cemiyeti'nin devamı gibi göstererek bir "hayır cemiyeti" izlenimini uyandırmıştır.¹¹³ Cemiyetin başlangıçtaki amacının Şark vilayetlerinin Ermenistan'a katılması teşebbüslerine karşı iyi bir siyasi tedbir olacağı düşünülmüştür. Cemiyetin Osmanlı camiasından ayrılık niyetleri olmadığı ifade edilmiştir.¹¹⁴

1919 yılı başlarında Diyarbakır'da Kürt Kulübü adıyla bir cemiyetin kurulduğu anlaşılmaktadır.¹¹⁵ Diyarbakır'daki bu cemiyetin İstanbul merkezli Kürt Teali Cemiyeti ile resmi bağının ne olduğu konusu belirsizdir. Bu cemiyet, bazı kaynaklarda Kürt Kulübü, Kürt Derneği, Kürt Teali Cemiyeti, Kürdistan Teali Cemiyeti ve Kürdistan Cemiyeti şeklinde geçmektedir. Diyarbakır Kürt Kulübü'nün resmi açılışı ve programı hakkında sağlıklı bir bilgiye sahip değiliz. Kürt Kulübü hakkında en önemli bilgi cemiyetin önde gelenlerinden olan Cemilpaşazade Ekrem'in beyanları ile vilayet yazışmalarındaki bilgilerdir. Kürt Kulübü, İstanbul merkezli Kürt Teali Cemiyeti'nden bağımsız olarak kurulmuşsa da onun yayınlarını takip etmiş, çoğaltmış ve halka

¹¹⁰ *İrâde-i Milliye*, 19 Ekim 1919.

¹¹¹ Kazım Karabekir, *Kürt Meselesi*, Haz. Faruk Özerengin, İstanbul: Emre Yayınları, 1995, s.9.

¹¹² Göğem, *Kurmay Albay Dadaylı Halit Beğ Akmansü (1884-1953)*, s.63.

¹¹³ Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, c. I, s.129.

¹¹⁴ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1984, c. II, s.189; Göğem, *Kurmay Albay Dadaylı Halit Beğ Akmansü (1884-1953)*, s.63.

¹¹⁵ Oktay Bozan, "Diyarbakır Kürt Teali Cemiyeti'nin Faaliyetleri", *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*, Ed. Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, Ankara: Manas Yayıncılık, 2019, c. II, s.411.

duyurmuştur. Bununla birlikte Kürt Teali Cemiyeti'nin politikası ile de birebir örtüşen faaliyetlerde bulunmuş ve yöneticileriyle yakın ilişki içerisinde olmuştur. Diyarbakır merkezli böyle bir kulübün varlığına neden ihtiyaç duyulmuştur ya da bu kulübü kuranlar neyi amaçlamıştır? Bu sorunun cevabını kulübün önde gelenlerinin ifadelerinde bulmak mümkündür. Cemilpaşazade Ekrem, Birinci Dünya Savaşı sonunda yakın arkadaşlarıyla bir şeyler yapma gayreti içerisindeydi. Bu ortamda babası Kasım Bey'e danışıldığında babası, "büyük fırsattan istifade" edilmesi gerektiğini gençlere telkin etmiştir. Kasım Bey'in "büyük fırsat" ile kastettiği şeyler üç kısımdan oluşabilirdi: Birinci fırsat Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti'nin imzalamış olduğu Mondros Mütarekesi olsa gerekti. Mondros Mütarekesi'nin 7. ve 24. Maddelerini uygulamaya sokmak için bir karışıklık çıkarılabilir ve müttefiklerin buraları işgali sağlanabilirdi. Zira İngilizler Urfa'ya kadar gelmiş, burayı da işgal etmişlerdi. Diyarbakır'ın ve çevre yerlerin işgali sağlandıktan sonra geriye İngiltere mandasında bir Kürdistan'ın tesis edilmesi kalacaktı. İkinci "büyük fırsat" ise ilkinden daha önemliydi ve Kürt Kulübü daha çok buna göre hareket ediyordu. Uluslararası destek, buna uymakla sağlanabilirdi. Bu fırsat Wilson İlkelerinin devletin sınırları içindeki diğer ulusların yaşam güvenlikleri ve özerk gelişimlerinin sağlanmasını öngören 12. Maddesi idi. Üçüncü fırsat ise bölgedeki otorite boşluğuuydu. Böylece rahat hareket imkânı vardı. İşte bunlardan Diyarbakır Kürt Kulübü'nün kuruluş amacı çıkarıldı. Ekrem Bey'in anlatısına göre Kasım Bey "Kürt milletini zulümden, esaretten kurtarmak için çalışmanın farz olduğuna" inanmıştı.

Bölgede işgalci konumunda olan düşman İngilizlerle ittifak yapılmasını dahi meşru gören Cemilpaşazade Ekrem Bey'in, babasının da aynı fikirde olduğuna yönelik anlatımı beklenmedik bir şey olmasa gerektir. Yine onun anlatımına göre kulübün kuruluşunda en büyük role sahip olan da Kasım Bey'dir. Çünkü yapılacak faaliyetler için ilk elden yardım eden odur. Ekrem Bey ve iki arkadaşı kendisine danıştıklarında, onları gayretlendirmekten başka ümitlendirecek ve sevindirecek şeyler de söylemiştir. Kasım Bey, oğlu ve iki arkadaşından maddi ve manevi yardımlarını da esirgememiştir. Bu cümleden olarak ilkin kiradaki evlerinden birini kiracılarından alıp onlara vermiştir. Diğer taraftan kendi yaşındaki "güvenilir ve nüfuz sahibi" kimselerden taraftarlar kazanarak "alttan alta" işlemiştir. Oğlu ve arkadaşları da Kasım Bey'den aldıkları "cesaret, gayret, ihtiyat ve kemal-i kerem" ile çalışmışlardır.¹¹⁶

Mustafa Kemal Paşa 16 Haziran 1919 günü 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta Kürt Kulübü'nün faaliyetleri ile bölge halkının "vahdet ve fedakârlığa" olan ihtiyacı hakkında bilgi vermiştir. Buna göre Diyarbakır'daki Kürt Kulübü İngilizlerin teşviki ile İngiliz himayesinde bir Kürdistan teşkili gayesini takip ettiğinden kapatılmıştır. Kürdistan'ın saygın beylerinden Mustafa Kemal Paşa'ya gelen müteaddit telgraflarda Kürt Kulübü'nün hiçbir Kürd'ün hissiyatını temsil etmediği belirtilmiş, sadece "birkaç serserinin girişimi" olarak değerlendirilmiştir. Kürt beyleri

¹¹⁶ Kadir Kurt, "Ayrılkçı Bir Cemiyet: Diyarbakır Kürt Kulübü'nün Faaliyetleri ve Kapatılması", *Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi*, 10/1 (2021), s.102-103.

Mustafa Kemal Paşa'ya vatan ve milletin tamamen müstakil ve hür yaşaması uğrunda her fedakârlığa hazır ve bu konuda kendisinin vereceği emirlere amade olduklarını bildirmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa'ya göre Vilâyât-ı Şarkiyye halkı Ermeni çetelerinin gaddar ve zalim taarruzlarına hedef olup, büyük felaketleri görmüş olduklarından dolayı "vahdet ve fedakârlığın lüzumunu en evvel takdir" etmişlerdir.¹¹⁷

Diyarbakır, civar vilayetlerin siyasi ve fikrî merkezi sayıldığından buranın sükûnet ve sadakati derhal çevresine tesir edebilirdi. Bu sırada Diyarbakır Polis Müdürlüğü vazifesine vekâlet eden Merkez Komutanı Trabzonlu Osman Bey, faaliyete geçerek müfrit Kürtçüleri takibe başladı.¹¹⁸

13. Kolordu Kumandan Vekili Cevdet Bey'in 30 Mayıs 1919 tarihli bir telgrafında Kürt Kulübü'nde yapılan bir toplantı aktarılmaktadır. Buna göre Kürt Kulübü'nün Diyarbakır'da yaptırdığı bir toplantıda, orada bulunanlardan birisi "Hıristiyanları tamamen keselim...", başka birisi "Kolordu'nun buradan gönderdiği silahlar nereye gidiyor? Bunlar milletindir, gönderilmesine engel olalım...", diğer bir şahıs da, "Bu Türklerin içimizde ne işi var? Gitsinler." demiştir. Bilhassa gençlerin psikolojisini yansıtan bu sözleri aktardıktan sonra, Kolordu Kumandan Vekili, Valilik ile görüş birliği içinde olmadığını özetle şöyle ifade etmektedir: "Bu suç teşkil eden sözleri söyleyenler için Vilayet'e başvuruldu. Fakat Vilayet bu sözleri safça söylenmiş, iyi niyete dayanan sözler şeklinde kabul edip, maddi bir cürüm olmayınca Kulüp üyeleri hakkında bir şey yapamayacağını Kolordu'ya açıkça bildirmiştir. Kürt Kulübü'nün üyelerinin böyle ordu ve yönetim mensupları hakkında suç teşkil eden sözler söylemeleri halkın fikirlerini karıştırıyor ve bölgede heyecana sebep oluyordu. Bu haince propagandanın devam etmesi uygun olmayacağından, bunları yapanlar hakkında kanuni soruşturma yapılması için Vilayet'e gereken emirlerin verilmesi yüce makamın yetkisi ve görüşü içerisinde. Şimdiye kadar bu bölge hakkında sunulan duruma ve İngilizlerin sık sık adı geçen reislerle yaptıkları görüşmelere ve Kürt Kulübü'nün yaptığı propagandalara ve bunların etkilerine bakılacak olursa, bölgede ani ve yıkıcı bir genel Kürt ayaklanması karşısında kalınacağını tahmin ediyorum."¹¹⁹

Bu günlerde Cemilpaşazade Ekrem Bey, Diyarbakır Kürt Kulübü binasında heyecanlı bir dille, "Burada Türklük ve Osmanlılık yoktur. Burası müstakil Kürdistan'dır." şeklinde konuşmaya başlayınca, oradakilerden biri "Ekrem! Sen kimin namına söz söylüyorsun?" diye müdahale etmiş ve bu durum zabıtaya yansımıştır. Adli ve mülki makamlara da konu hakkında bilgi verilmiştir.¹²⁰ Ekrem Bey, "Burası Kürdistan'dır" sözü ile Osmanlı Devleti'nin Diyarbakır'da hükmünün geçerli olmadığını vurgulamıştır. Osmanlılık aleyhindeki bu beyanları ile açıkça devlete ve kurumlarına meydan okumuştur. Bunu bir İngiliz istihbarat subayının yanında hatta ondan destek alarak yapmıştır.

¹¹⁷ Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler IV, s.40-44.

¹¹⁸ Göğem, *Kurmay Albay Dadaylı Halit Beğ Akmansü (1884-1953)*, s.68.

¹¹⁹ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, 6 (1953), Belge: 130.

¹²⁰ Göğem, *Kurmay Albay Dadaylı Halit Beğ Akmansü (1884-1953)*, s.68.

Kolordu Kurmay Başkanı Halit Bey'in dile getirdiği bu gelişmeler, Vali Vekili Mustafa Nadir'in 4 Haziran 1919 tarihli telgrafında da özetle şöyle ifade edilmektedir: Diyarbakır Kürt Kulübü azasından Ekrem, dün gece Mr. Noel ve beraberinde bulunan Süleymaniyeli Faik namındaki kişiyi Kürt Kulübü'ne götürerek yüz elli-iki yüz kadar ahali ile bir toplantı yapmıştır. Bu toplantıda Ekrem, İngiliz himayesinde müstakil bir Kürdistan teşkilini teklif etmiştir. Bunun üzerine orada bulunanlar galeyana gelmiş, Ekrem'in başına buyruk hareket ederek İngiliz binbaşısı ile temasa geçmeye hak ve salahiyetinin olmadığını, Kürtlerin hiçbir vakit Osmanlılardan ayrılmayacaklarını ve İngiliz himayesini de katiyen kabul etmeyeceklerini, ayrıca İngilizlerin bu vilayete müdahaleye kalkışması halinde ortalığı kana boyayacaklarını tehditkârâne bir surette ifade eylemişler ve dağılmışlardır. Mustafa Nadir, bu bilgileri verdikten sonra, Cemiyet Kanunu'nun 3. Maddesine uyarınca "şekl-i hâzır-ı hükümeti tağyîr ve anâsır-ı muhtelif-i Osmaniye'yi tefrîk maksadına müsteniden mezkûr kulübün sedd olunduğunu" ifade etmiştir.¹²¹ Bu ifadelerin de açıkça gösterdiği üzere, Diyarbakır Kürt Kulübü'nün içerisinde yer alan ve toplantılarına iştirak eden herkesin Ekrem gibi düşünmediği hatta ona karşı tepki gösterdiği anlaşılmaktadır.

11. Şerif Paşa'ya Tepkiler

Paris Barış Konferansı'nda Ermeniler Osmanlı hâkimiyeti altındaki toprakların önemli bir bölümünü ısrarla talep etmişti. Kürt ve Ermeni tezlerinin kıyasıya çarpıştığı bu süreçte Türkiye Ermenilerinin sözcülerinden Bogos Nubar Paşa ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Avetis Aharonyan 26 Şubat 1919 tarihinde tezlerini açıklamıştı.¹²² Bu tez, Kürtlerin kuşkuvarında haklılık payı bulunduğunu göstermişti. Zira Ermeni tarafının iddiasına göre Maraş, İskenderun, Çukurova, Kars, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır, Harput, Sivas, Ardahan ve Trabzon'un bir kısmı Ermenistan'a bırakılabilecekti.¹²³

Kürt Teali Cemiyeti'nin desteklediği Şerif Paşa, 22 Mart 1919 tarihinde, Paris Barış Konferansı'na Kürt Meselesi ile ilgili bir memorandum sundu. Bu memorandumda "Ermenistan'ın emperyalist taleplerine" karşı Kürt halkının taleplerini dile getiren Şerif Paşa, "Wilson İlkeleri gereğince, her şey Kürtlerin tamamıyla hür ve bağımsız bir Kürt devleti kurmalarını haklı kılmaktadır" görüşünü ileri sürdü. Şerif Paşa "Ermenilerin Kürdistan üzerindeki iddialarını reddettiğini" açıkladı ve Paris Barış Konferansı'na bir de kurulması düşünülen Kürdistan'ın sınırlarını gösteren bir harita sundu.¹²⁴

Şerif Paşa'nın konferans gündemine sunduğu bu muhtıra Kürt-Ermeni ilişkilerinde yaşanan gerginliği ve diplomatik alandaki zıtlaşmayı ortaya koydu. Diplomatik alanda yaşanan bu gerginlik ancak konferansın sonlarına doğru her iki tarafın da hakları konusunda uygun zeminde buluşmasıyla nispeten giderildi ancak 20 Kasım 1919'da Kürt ve Ermeni temsilcilerinin Paris Barış Konferansı'na beraber sundukları bir muhtıradan da istenilen sonuç çıkmadı.

¹²¹ BOA, DH. ŞFR, 633/53.

¹²² Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, s.21.

¹²³ İsmail Gölbaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, İstanbul: Doz Yayınları, 1991, s.163.

¹²⁴ Zinar Silopî, *Doza Kürdistan*, Beyrut: Stewr, 1969, s.54; Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, s.28.

Şerif Paşa, 15 Nisan 1919 tarihinde Wilson, Clemenceau, Lloyd George ve Orlando'ya başvurarak Kürt meselesinin boyutlarını ve Kürtlerin yaşadığı bölgelerde süren gerginliğin yarattığı sorunları anlatmak istedi. Ne var ki emperyalist devletlerin ilgisini bu konu üzerinde yoğunlaştıramadı.¹²⁵ Paris Barış Konferansı, Kürtler açısından bu tür gelişmelere sahne olurken, bu arada Ermeniler adına Avetis Aharonyan ve Bogos Nubar Paşa da kendi isteklerini İtilaf devletleri üyelerine kabul ettirebilmek için büyük çaba gösteriyorlardı. Şerif Paşa'nın Kürdistan sınırı Ermenilerin kurmak istediği Büyük Ermenistan'ın sınırları ile çakışıyordu. Bu aşamada Kürt siyasetini çıkmazdan kurtarabilecek bir çare Kürtlerle Ermenilerin anlaşmaları olabilirdi. Nitekim konferansın ilerleyen süreçlerinde aynı iller üzerinde hak iddia eden Ermeni ve Kürt temsilcileri arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesi neticesinde Ermeni Bogos Paşa ile Kürt Şerif Paşa 20 Kasım 1919 tarihinde Paris'te ortak bir muhtıra yayınladılar.¹²⁶ Muhtırada aynı devletin mandası altında birleşip bağımsız Ermenistan ve bağımsız Kürdistan kurulmasını, azınlık haklarına saygı gösterilmesini, iki devlet arasındaki sınırın da Paris Barış Konferansı'nda çizilmesini kabul ettiler.¹²⁷

Şerif ve Bogos Paşa arasındaki bu anlaşma ciddi tepkilere neden oldu. Osmanlı Mebûsan Meclisi'nin 26 Şubat 1920 tarihli birleşiminde Erzincan, Bayezid, Erzurum, Diyarbakır, Siverek, Mardin, Adıyaman, Van, Hakkâri ve Hasankale'den gelen bağlılık mesajları okundu. Bu telgraflarda bölge halkı Şerif Paşa'ya tepkisini şöyle dile getiriyordu:

“Vatan haini ve din düşmanı Şerif adındaki kişinin Bogos Nubar ile iş birliği yaparak, Kürtlerin geleceği hakkında açıklamalarda bulunduğunu duyduk. Oysaki Kürtler ve Türkler bir bütündür. Birbirlerinin öz kardeşi ve din kardeşidirler. Her iki toplum için vatan birdir. Tarihi tanık tutarak sayın milletvekillerimize şunu açıklarız ki, Kürtler vatanlarının kurtuluşu uğrunda şimdiye kadar Türklerle ilk savaş safında kanlarını akıtmışlardır. Bundan böyle de hükümetimizin devamı için aynı şekilde davranacaklardır. Osmanlı ve İslam topluluğundan ayrılmak hiçbir zaman düşünce ve hayalimizden geçmez. Bundan ötürü gerek adı geçen “Şerif” ve gerekse onun isteklerine hizmet edecek herhangi bir “herif”in çabalarını tam bir nefretle red ve kaderimizi hükümetimize bağladığımızı bütün insanlık dünyasına ilan ederiz.”¹²⁸

Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 24 Şubat 1920 tarihinde Meclis-i Âyan Riyasetine ve Temsil Heyetine bir telgraf göndermiştir. Telgrafta; Ermeni Bogos Nubar Paşa ile kendisini Kürtlerin vekili gibi gösteren Şerif Paşa'nın İslam Hilafetini ve Osmanlı Saltanatını parçalamak niyetinde olduğuna dikkat çekilmiştir. Bu amaçla hareket eden Şerif Paşa'yı Kürtlerin şiddetle protesto ettiği, bunu insanlık ve medeniyet âlemine duyurdukları belirtilmiştir. Bununla beraber Osmanlı saltanat ve hilafetinin yüce adı altında doğmuş ve büyümüş olan Diyarbakır Vilayeti halkının ilelebet o mukaddes adın

¹²⁵ Göldaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, s.170.

¹²⁶ Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, c. II, s.196.

¹²⁷ Haluk Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000, s.383.

¹²⁸ Öke, *Musul ve Kürdistan Sorunu*, s.151-152

ve sancağın altında yaşayıp ölecekleri ifade edilmiştir. Diyarbakır halkının dile getirdiği bu hissiyatının Boğos ve Şerif Paşalara ve Paris Konferansı heyetine iletilmesi rica edilmiştir.¹²⁹

13. Kolordu Kumandan Vekili Ahmet Cevdet Bey de gönderdiği telgrafta Şerif Paşa'nın Bogos Nubar Paşa ile iş birliği yaptığı yönündeki haberlerin bölgede heyecana neden olduğunu dile getirmiştir.¹³⁰ Diyarbakır ve çevresinden çekilen telgraflarda; Şerif Paşa'nın girişimi şahsi çıkar ve ün elde etmek hırsı olarak nitelendirilerek, Kürtlerin İslam birliğinden ayrılacağını düşünenlerin büyük yanılğı içerisinde olduğu belirtilmiştir. Anlaşmayı imzalayanlara karşı bölge insanlarının büyük bir öfke duyduğu vurgulanmıştır. Diyarbakır Vilayeti'ne bağlı sancak ve kazalardan da bu minvalde telgraflar çekilmiştir. Bu telgraflarda birlik beraberlik vurgusu yapılmış, Şerif Paşa ağır bir dille eleştirilmiştir.¹³¹

12. Erzurum ve Sivas Kongresi Delegeleri

Merkezi İstanbul'da bulunan Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti, Doğu Anadolu'da birçok yerde şube açmıştı. Bilindiği üzere bu teşkilatlar, Ermeni tehlikesi ve Kürtçülük faaliyetlerinin önüne geçebilmek, Osmanlı topraklarının parçalanmasını önlemek için kurulmuştu. Kurulan bu teşkilatların hedeflerini gerçekleştirebilmeleri ve bu tür zararlı faaliyetlerin önüne geçebilmeleri için ortak bir hedef belirlemeleri ve birlikte çalışmalarını gerekiyordu. Bu düşünceyle harekete geçen Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, 29 Mayıs 1919'da toplanarak "büyük davanın" gerçekleşmesi için umumi bir kongrenin toplanmasını kararlaştırdı.¹³² Bu süreçte Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın beyanatına atfen "Ermenistan'a vâsi muhtariyet verileceği" hakkındaki haberler birçok yerde tepki ile karşılanmaktaydı. Diyarbakır ahalisi de bu habere dayanılarak Sadrazam Ferit Paşa'ya hitaben "Vilâyât-ı Şarkıyye Arnavut babanızdan kalmış bir mülk-i mevrusunuz değildir ki Ermenilere peşkeş çekiyorsunuz." diyerek tepki göstermişti.¹³³

Erzurum Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, kongreye başlangıç olmak üzere 30 Mayıs 1919'da Diyarbakır, Sivas, Mamuretülaziz, Bitlis, Van, Erzincan ve Trabzon Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti şubelerine iki ayrı telgraf gönderdi.¹³⁴ Bu şehirlere gönderilen telgrafta kongrenin amacı şöyle dile getirilmekteydi: "Ermenilerin mukaddes ve tarihi vatanımız hakkındaki talep ve ihtirasları tüm Müslümanların mevcudiyetinin imhası gayesini hedeflemektedir. Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın bu husustaki teklifi de Şark

¹²⁹ ATASE, ATAZB, K. 11, G. 32, B.1-2; *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 4, C. I, Ankara: TBMM Basımevi, 1992, s.172; *Atatürk Özel Arşivinden Seçmeler IV*, s.196-198.

¹³⁰ ATASE, ATAZB, K. 30, G. 70, B. 1.

¹³¹ Cemal Toptancı, *Çözülme Yüzyılın Serüveni*, İstanbul: Erguvan Yayınları, 2018, s.69-70.

¹³² Selvi, *Millî Mücadele'de Erzurum*, s.101.

¹³³ Tütenk, "Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları", s.327; Erdeha, *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, s.148.

¹³⁴ ATASE, ATAZB, K. 3, G. 82, B.1; ATASE, ATAZB, K. 4, G. 77, B.1.

vilayetlerimizi devletin ananesine muhalif olarak Ermenistan namıyla isimlendirmeyi ve Ermeni idaresi altında bir muhtariyet verilmesi zannını doğurmaktadır. Şu hâlde bizim için tasavvur edilen kara ve acı günün arifesinde bulunuyoruz. Fakat aramızda meydana gelecek bir millî ittihâdın hakkımızda hazırlanan akıbetleri bir tasavvur mahiyetinde bırakacağına kaniyiz. Bu nedenle Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nin mesaisinin daha ziyade semereli olmasını temin için tüm Vilâyât-ı Şarkiyye şubelerinin “yek-dil ve yek-âvâz” olması lazım gelen dakika gelip çatmıştır. Erzurum'da veya münasip görülecek uygun bir mevkide merkez-i umuminin tamamen veyahut bir kısım azasının iştirakıyla beraber bütün vilayet şubelerinden seçilecek ikişer üçer zattan oluşan kongre akdi ile şubelerin mesaisinin tevhidî kararlaştırılmıştır.”¹³⁵

Erzurum Kongresi'nin hazırlık sürecinde Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi tarafından 7 Haziran 1919'da Diyarbakır eşrafından Cemilpaşazade Kasım Bey, Behrampaşazade Arif Bey, Cizreli İzzet Efendi, Eski Belediye Reisi Hacı Niyazi (Çıkıntaş) Bey, Nakibü'l-eşraf Bekir Sıtkı (Ocak) Bey ve Muharremzade Mahmut (Göksel) Bey'e ayrı ayrı şu telgraf gönderilmiştir: “Vilâyât-ı Şarkiyyemizde bulunan Müslümanların haklarının iptal edilerek Ermeni istilasına bir mecra açılmağa başlanmış olduğu şu tarihi dakikada bütün Vilâyât-ı Şarkiyye evlatlarının “yek-dil ve yek-emel” olması hayati bir ihtiyaç mahiyetini almıştır. Şu meselede gösterilecek en küçük bir tereddüt ve ihtimal; Hazret-i Kur'an'ın yok olmasına ve Müslümanların haklarının kaybolmasına neden olacak, pek elim bir mesuliyet yüklenilecektir. Bu durumu dikkate alan Trabzonlu ve Erzurumlular, bütün Vilâyât-ı Şarkiyye murahhaslarının toplanması ile Erzurum'da umumi bir kongre akdini ve Müslümanların hukukunun müdafaa-i için gerekli olan tedbirleri almayı kararlaştırarak, aynı kaderi paylaşan diğer kardeş vilayetlere de teklif eylemişlerdir. Vilayetlerin ekserisi bu maksatta birleşmişlerdir. Asırlardan beri kan ve hayat ihtilâti ile maddi ve manevi husule gelen rabıtalara, Vilâyât-ı Şarkiyyemizde Türk ile Kürd'ü birleştirmiş ve hemhayat ve mukadderat etmiştir. Hariçten gelen telkinlerin bu samimiyet ve vahdeti ihlal edemeyeceğine kaniyiz. Vakit dardır; müşterek vatanımız tehlikededir. Hasımlarımız tarafından çıkarılıp, buralara sokulmak istenilen ayrılık ve gayrılık cereyanları reddedilmezse, Ermenilerin bize üstünlük ve muvaffakiyeti elimizle hazırlanmış olacağı, dünyevi ve uhrevi mesuliyetten kurtulmanın imkânsız olacağını arz etmeği bir kardeşlik vecibesi sayarız. Hemşehrilerin irşadıyla, Vilâyât-ı Şarkiyye vahdetinin ihlaline meydan verilmemesini rica ve Diyarbakır Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti ile Belediye'ye vuku bulan müracaatlara henüz cevap alınmamış olduğundan, bu tarihi teklifi, asalet ve şahsiyeti malum olan zâtınıza tekrar eyliyor ve cevabınızı bekliyoruz.”¹³⁶

Diyarbakır'dan Cemilpaşazade Kasım Erzurum'da Vilayet-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Riyasetine gönderdiği 12 Haziran 1919 tarihli telgrafında, Sadrazam Ferit Paşa'nın tekliflerini protesto ettiklerini dile getirmiştir. Bununla birlikte Wilson Prensiplerini takiple “hukuk-ı milliye ve diniyemizin temini için Hazreti Kur'an'ın emrine

¹³⁵ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. I, s.58.

¹³⁶ Oktay Bozan, *Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır*, s.270.

itaat, efkâr ve şerâit-i İslamiye'ye inkıyad yegâne amalimizdir, gafil değiliz." diyerek gelişmeleri yakından takip ettiğini vurgulamıştır. Kasım Bey, telgrafın devamında hususi teklifi memnuniyetle kabul ettiğini ve her suretle yardıma hazır olduğunu ifade etmiş ve hürmetlerini sunmuştur.¹³⁷

Erzurum'da bir kongre yapılacağına haber alınması üzerine Diyarbakır'daki millî teşkilatlar hazırlıklara başladılar. Nitekim Diyarbakır Muhafaza-i Vatan Heyeti Reisi Müftü Hacı İbrahim Efendi, Erzurum'da Vilayat-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Riyasetine gönderdiği 15 Haziran 1919 tarihli bir telgrafta, Erzurum Kongresi için gelen tekliflerin Diyarbakır'da memnuniyetle kabul edildiği ve vaziyetin hemen vilayete bağlı yerlere yazıldığını aktarmıştır. Bu kapsamda gerek merkezde gerekse vilayete bağlı yerlerde ekser mümessillerin seçildiğini ancak henüz mümessil tayin edilmeyen mahallerle irtibat halinde olduklarını, onun da iki güne kadar tamamlanacağını ilave etmiştir. İbrahim Efendi, "teşebbüsünüz veçhile Hâk-i Pây-i Şahane'ye, Sadaret'e ve icap eden mahallere müracaat ettik" diyerek, Damat Ferit Paşa'nın Ermenistan ile ilgili beyanatına tepkilerini ilettiklerini ifade etmiştir.

Diyarbakır Muhafaza-i Vatan Heyeti Reisi ile Van, Mamuretülaziz, Sivas ve Erzincan Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri Riyasetlerine gönderilen 25 Haziran 1919 tarihli telgrafta; 10 Temmuz günü gerçekleşecek olan kongreye mülhakat temsilcileriyle birlikte kaç kişinin katılacağına ve hareket gününün bildirilmesi istenmiştir. 6 Temmuz 1919 günü Diyarbakır Muhafaza-i Vatan Heyeti ile Mamuretülaziz, Sivas, Bitlis, Van, Malatya ve Muş Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyetlerine bir telgraf daha çekilmiştir. Telgrafta kongrenin başlamak üzere olduğu belirtilmekte, mümessillerin ne zaman hareket edecekleri sorulmaktadır. Bu konuda tereddütlerin olması ve seçilen delegelerin yola çıkmaması üzerine, Erzurum Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'nden Mamuretülaziz Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti'ne gönderilen 10 Temmuz 1919 tarihli telgrafta kongrenin önemi şöyle ifade edilmiştir: "Vuku bulan müracaatımız üzerine 3 Haziran 1919 tarihli ve onu takip eden cevaplarımızda teşebbüsümüzü vacibü'l ittibâ olarak kabul etmiş ve kongreye katılmak için amade olduğunuzu belirtmişsiniz. Buna binaen mesele takip edilmiş ve neticelendirilmişti. Şimdi Trabzon'dan yirmi mümessil ulaştığı gibi, Erzincan, Sivas, Diyarbakır, Siirt, Bitlis ve Van mümessilleri de kısmen gelmiş ve gelmektedir. Meselenin ehemmiyet ve aciliyetini açıklamayı gereksiz görüyoruz. Ermeniler, Erivan, Kağızman, Kars havalisinde Müslüman ahaliyi katliama başlamıştır. Siyasi vaziyet "müttehid millî bir sadanın" yükseltilmesini gerektirmektedir. Bu durum son tedbir ve kararın alınmasını gerektirmektedir. Bu nedenle kongre birkaç gün ertelenmiştir. Mümessil göndermek bugünün en büyük vazifesi ve en mukaddes hamiyet-i vataniyedir. Bu nedenle zaman kaybedilmeden mümessillerin gönderilmesi, hiçbir tesir ve müşkilata meydan bırakılmamasını millî tarih ve mukaddesat namına tekrar rica ederiz. Vatandaşın sükûtu karşısında yine bir mâni ve tesir mevcutsa kongreye yazılmak üzere yazınızı ve cevabınızı sabırsızlıkla bekliyoruz."¹³⁸

¹³⁷ Kırcıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. I, s.70-71.

¹³⁸ Kırcıoğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. I, s.79, 164, 176-177.

Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa Erzurum'a gelişinin dördüncü gününde şifreli telgraf ile Elâzığ, Bitlis ve Van Valileriyle Diyarbakır'daki 13. Kolordu Kumandanlığına Erzurum Kongresi azası olarak seçilenlerin adlarının ve yola çıkışlarının bildirilmesini istemiştir. Mustafa Kemal Paşa telgrafta; her taraftan yola çıkmış olan Erzurum Kongresi azalarının toplanmak üzere olduğunu, toplantının gecikmemesi için seçilmiş azaların iki güne kadar yola çıkarılmasını, isimleriyle beraber hangi gün Erzurum'da bulunacaklarının da bildirilmesini istemiştir. 13. Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi Halit Bey'in 3. Ordu Müfettişliği Erkân-ı Harbiye Riyasetine gönderdiği 15 Temmuz 1919 tarihli telgrafta, Elâzığ ve Diyarbakır azalarının yetişebilmeleri için mümkünse kongrenin toplanmasının erelenmesi temenni edilmiştir. Üçüncü Ordu Müfettişliği Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Kazım Dirik bu telgrafa cevabi yazısında; Elâzığ ve Diyarbakır azalarının kongreye yetişebilmelerini temin için zaten kongrenin tehir edildiğini belirtmiştir. Sivas'ın en uzaktaki murahhaslarının bile yola çıktığını ve gelmek üzere olduklarını fakat herhalde azami daha on gün daha tehir olunabileceğini ifade etmiştir. Bu müddet zarfında taşradaki hamiyetkârânın işi bir gün bile tehir etmeyerek murahhasları yetiştirmelerini, bu nedenle işi muhabere ve müzakereden kurtararak fiilen yola çıkarılmalarının teminini rica etmiştir.¹³⁹

Kongreye Diyarbakır'dan Müftü Hacı İbrahim Efendi (Uluğ),¹⁴⁰ Piranlızade Nâzım (Önen), Nakibü'l-eşraf Bekir Sıtkı, Cerciszade Abdülgani (Göksu) Beyler delege olarak seçilmiştir.¹⁴¹ Mazhar Müfit Kansu, Diyarbakır Valisi Faik Ali Bey'in Damat Ferit Kabinesine sadakatle bağlı olduğu için Erzurum Kongresi'ne Diyarbakır'dan katılımın olmadığını belirtmiştir. Ancak Erzurum Kongresi'ne katılan delegelerin listesinde Diyarbakır'dan Müftü Hacı İbrahim Efendi'nin adına yer vermiştir.¹⁴²

Erzurum Kongresi hazırlıklarının devam ettiği günlerde Diyarbakır Valisi Faik Ali Bey idi. Vali Faik Ali, 8 Temmuz 1919'da Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Erzurum Kongresi azalarının iki güne kadar yola çıkarılarak isimlerinin bildirilmesini Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın şifre ile 13. Kolordu Kumandanlığına ilettiğini belirtmiştir. Bu amaçla Kolordu Kumandanlığı'ndan da vilayete tevdi edilen şifrede azanın ne zaman yola çıkarılacağı sorulduğu belirtilerek bu konuda "nasıl hareket edilmesi gerektiği" hakkında bilgi istenmiştir.¹⁴³ Dâhiliye Vekili Ethem imzası ile bu telgrafa verilen 9 Temmuz tarihli cevapta Mustafa Kemal Paşa'nın "ma'zûl ve harekâtının merdûd" olduğunu, bu nedenle verdiği emirlerin reddinin icap edeceği belirtildikten sonra Erzurum Kongresi'nden maksat ne olduğuna dair serian malumat verilmesi istenmiştir.¹⁴⁴ Bu talebe karşı Faik Ali Bey, verdiği cevapta Şark Vilayetlerinin Ermenistan olmaması için Erzurum'da bir kongre toplanacağını, her vilayetten birkaç delege katılacağını ve kendisinin buna karşı olduğunu bildirmiştir. İstanbul Hükümeti,

¹³⁹ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. I, s.195-196.

¹⁴⁰ Recep Çelik, *Millî Mücadele'de Din Adamları-2*, İstanbul: Emre Yayınları, 1999, s.60.

¹⁴¹ Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, c.II, s.809.

¹⁴² Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber-I*, s.80.

¹⁴³ BOA, DH. ŞFR, 636/126.

¹⁴⁴ BOA, DH. ŞFR, 101/19-36.

bu şekilde kongreden haberdar olduktan sonra bunun önüne geçebilmek üzere kongreye davet için yapılan tamimin de menedilmesini bütün vilayet ve livalara 20 Temmuz 1919'da duyurmuştur.¹⁴⁵

13. Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi Halit Bey, 3. Ordu Müfettişliği Erkân-ı Harbiye Riyasetine gönderdiği telgrafta şu ifadelerle yer vermiştir: "Erzurum Kongresi için Mardin mümessili Sırrı Efendizade Hasan ve Savur mümessili Dr. Necati Efendilerin buradan yarın Elâzığ murahhaslarını da (oranın valisinin engellemesi bilindiği halde) teşvik için Elâzığ yoluyla hareketleri uygun görülmüştür. Nusaybin murahhası Sayyadzade Abdülkadir Efendi Mardin'e gelmiştir. Diyarbakır'a bağlı Siverek namına Diyarbakır'da bulunan Ramazan Bey, Silvan'dan Hüsnü Bey seçilmişlerdir. Bunların da hareketi beklenmektedir. Fakat Diyarbakır'dan 24 Temmuz 1919 ve 188 mufassal şifre ile arz edilen sebepler tesiriyle (İtilaf Fırkası hükümetine çok bağlı valinin engellemesi yüzünden) şimdi kimse seçilemedi. Vali Faik Ali Bey, Sadaret'in bu işi engellemesi hakkındaki telgrafını vilayete bağlı bütün yerlere ajanslarla neşretti. Bu da ahaliyi korkuttu. 13. Kolordu tarafından gösterilen çabaya rağmen valiliğin iki yüzlü politikası yüzünden merkezden kimse seçilemedi. Kazım Karabekir Paşa'nın ajanstaki beyanatından dolayı Sadaret'e yazdığı şifreden icap edenlere hususi surette malumat verdim. Murahhaslara aynen bilgi verdiğim gibi her tarafa neşrettim. Vali Bey'e de gönderdim. Kongrenin toplanma gayesini ve maksadını izah ettim. Diyarbakırlılar, Mardin ve Savur mümessillerini de korkutmuş oldukları halde bunlar nasihatlerim üzerine Erzurum'a hareket edecekler. Elâzığ'a da bunlarla 'mahrem mektup' gönderiyorum. Bunlar yola çıkınca diğerlerinin de bundan cesaret alarak hareket edeceklerini ümit ediyorum. Bunun üzerine Halit Bey vasıtasıyla Faik Ali Bey'e tekrar yazılması ve Müftü Efendi'ye de bilgi verilmesi kararlaştırılmıştır."¹⁴⁶

Üçüncü Ordu Müfettişliği Erkân-ı Harbiye Reisi Miralay Kazım Dirik 2 Ağustos 1919 günü 13. Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi Halit Bey'e uzun bir telgraf göndermiştir. Buna göre Vilayet-ı Şarkıyye Kongresi birkaç güne kadar tamamlanacaktır. Her vilayeti hakkıyla temsil edecek şahıslardan oluşan bir heyet-i umumi Şarkî Anadolu vilayetleri için bir Temsil Heyeti seçecektir. Diyarbakir Vilayeti'nden vilayet halkı tarafından "hâiz-i tesir ve nüfuz ve evsâf-ı lazıme-yi hâiz" kabul edilen bir iki zatın Diyarbakir Müdâfaa-i Vatan unvanını taşıyan cemiyet namına seçilmesi ve aday gösterilmesi lazımdır. Bu zatların kimler olabilecekleri icap edenlerle istişare edilerek, bu vasıftaki kişilerin Erzurum'a gelmesi ve Temsil Heyetine girmesi için bir iki zatın isimlerinin süratle gönderilmesi gerekmektedir.

Diyarbakır'daki 13. Kolordu Erkân-ı Harbiye Reisi Halit Bey tarafından Erzurum Kongresi Temsil Heyetine gönderilen 9 Ağustos 1919 tarihli bir telgrafta; şahsi teşebbüs ve gayretleriyle Diyarbakır'dan Sultani Mektebi Muallimi Hoca Hamdi Efendi'nin Erzurum Kongresi Temsil Heyeti için vilayet adına namzet gösterildiğini belirtmiştir. Her

¹⁴⁵ Yunus Nadi Abalıoğlu, *Mustafa Kemal Paşa Samsun'da*, İstanbul: Sel Yayıncılık, 1955, s.42; Haluk Selvi, "Millî Mücadele'de Erzurum ve Sivas Kongreleri Dönemi", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c. XV, s.1624.

¹⁴⁶ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. II, s.119, 158, 259-260.

ne kadar Mebus Kamil Bey çok mesai sarf etmiş ise de Vali Faik Ali Bey, mektep muallimi olması hasebiyle Hamdi Efendi'nin uygun olacağını söylemiştir. Hamdi Efendi "pek maruf ve sahib-i nüfuz" olarak takdim edilmiştir.¹⁴⁷

5 Temmuz 1919'da göreve başlayan Faik Ali'nin, olgun bir zat olması hasebiyle, önceleri millî emellerin tahakkuku hususunda 13. Kolordu ile iş birliği yapacağı ümit edilmişti. Valinin millî teşkilata yakın durmaması ve işgal hareketlerine karşı silahlı savunmaya taraftar olmaması ümitleri kırdı. Faik Ali Bey, eğer arzu etseydi kongrelere murahhas gönderilmesine yardım edebilirdi. Diyarbakırlı olduğu halde Erzurum Kongresi'ne temsilci gönderilememesi ve bundan sonra da Sivas Kongresi için aynı halin devamı kendisinin İstanbul'a bağlı bulunduğunu gösteriyordu.¹⁴⁸ Önce Vali Vekili Mustafa Nadir ve daha sonra Vali Faik Ali Beylerin İstanbul Hükümeti'nden yana olmaları, Dâhiliye Nazırı Ali Kemal'in Mustafa Kemal Paşa'ya yardım edilmemesine dair tamimi karşısında ilgili memurların tereddüde düşmesi, 13. Kolordu Kumandan Vekili Ahmet Cevdet Bey'in pasif tutumu, Diyarbakır'a gelen Mr. Noel'in bölücü propagandaları, halk arasındaki parti anlaşmazlıkları, Ermenistan'ın teşkili yönündeki kuşku ve söylentilerin doğurduğu şaşkınlık, gidiş zorluğu ve yollardaki asayişsizlik gibi bazı sebepler Diyarbakırlı delegelerin kongreye katılımını engelledi.

Başlangıçta Millî Mücadele'ye mesafeli ve hatta muhalif olan Vali Faik Ali Bey'in vaziyete bakışı gittikçe değişmeye başlamıştır. Özellikle Ali Galip olayı ile ilgili gerçekler su yüzüne çıktığında kimin haklı, kimin haksız olduğu ve tarafların gerçek niyetleri açıkça belli olmuştur. Bu durum Diyarbakırlı aydınları yeniden harekete geçirmiş ve İhsan Hamit (Tiğrel) Bey, Sivas Kongresi'ne delege olarak seçilmiştir.¹⁴⁹ Bu gelişmeler Kolordu Kurmay Başkanı Halit Bey aracılığıyla Mustafa Kemal'e duyurulmuştur. Halit Bey'in, 13 Eylül 1919 tarihinde Sivas'taki 3. Kolordu Kumandanlığına çektiği telgraf şöyledir: "Hasta olan Vali Faik Ali Bey ile iki gün önce görüşüm. Kongrenin kararlarını uygun görüyor ve takdir ediyor. Kendisinin öz Kürt olduğunu ve fakat cemiyeti İstanbul'a karşı savunacağını, gerekirse istifa ederek bu maksat için çalışacağını söylüyor. Kendisi tamamen Kürtçülüğün karşısındadır. Diyarbakır'ın en gayretli gençlerinden halazadesi İhsan Hamit Bey Sivas Kongresi'ne delege seçilmiştir. Bunu, Vali uygun görmüştür. İki üç güne kadar otomobil ile kimliğini gizleyerek Sivas'a gönderilecektir."¹⁵⁰

Diyarbakır'ın önde gelenleri İhsan Hamit Bey'i Sivas Kongresi'ne temsilci olarak seçmişlerdir. Bu konuda Diyarbakır Belediye Başkanı Abdurrahman Bey, Müftü İbrahim Efendi, Nakibüleşraf Bekir Sıtkı Efendi, Süryani Murahhası ve Keldani Murahhasının yanı sıra şeyhler, âlimler, meclis-i umumi azaları, belediye azaları, eşraf ve tüccarlardan oluşan 41 kişinin imzasının olduğu 11 Eylül 1919 tarihli bir vesika tanzim edilmiştir. Diyarbakır'ın tüm kesimlerinin temsilcilerinin yer aldığı bu belgede Zülfizade İhsan Hamit Bey'in Sivas Kongresi'ne delege olarak gönderilmesinin gayesi şu cümlelerle ifade edilmiştir: "Memâlik-i Osmaniye'nin tayin-i mukadderât-ı âtiyesi ve temin-i selâmet ve

¹⁴⁷ Kırzioğlu, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, c. II, s.119, 158, 259-260.

¹⁴⁸ Gögem, *Kurmay Albay Dadaylı Halit Beğ Akmansü (1884-1953)*, s. 74.

¹⁴⁹ ATASE, ATAZB, K. 7, G. 82, B. 82-1; ATASE, ATAZB, K. 4, G. 89, B. 1.

¹⁵⁰ Goloğlu, *Sivas Kongresi*, s.237-238.

saadeti için Sivas'ta inikad eden (toplana) kongrede bu mülk-i mübarekin bir cüz-i lâyenkati (kesintisiz) olan ve Hilâfet-i İslamiye ile Saltanat-ı Osmaniyeye ilelebed merbut kalmağa âzim (kararlı) bulunan Diyarbakir'i temsil eylemek üzere Zülfizade İhsan Hamid Bey'in tarafımızdan intihab olunduğunu..."¹⁵¹ Bu ifadelerden Sivas Kongresi'nin Osmanlı memleketlerinin mukadderatının geleceğinin tayin edileceği bir organizasyon olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Osmanlı topraklarının en küçük bir parçasının bile kaybına rıza gösterilmeyeceği, bu mübarek toprakların Osmanlı Devleti'ne ve İslam Halifeliğine bağlı kalacağı vurgulanmıştır. Bu düşüncede olan Diyarbakırlıları temsilen İhsan Hamit Bey'in seçildiği ifade edilmiştir. Böylece 13. Kolordu'nun çabaları ve Diyarbakır'ın önde gelenlerinin iradesi ile İhsan Hamit Bey, gecikmeli de olsa Sivas Kongresi'ne katılmıştır.

13. Askerî Zaferlerin Şehirdeki Yankıları

Diyarbakır kamuoyu, başından beri devletin bağımsızlığını ve toplumun geleceğini ilgilendiren hususları yakından takip etmiş, bu konularda üzerine düşeni yerine getirmeye çalışmıştır. Büyük ölçüde İngilizlerin tahrik ve finanse ettiği ayrılıkçı grupların baskısına rağmen işgallere çok güçlü bir tepki göstermiştir. Diyarbakır ahalisinin Millî Mücadele'ye desteğini gösteren bir haber *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde yer almıştır. 29 Temmuz 1920 tarihli gazetenin "Diyarbakır'da Gönüllüler" başlıklı yazısında şöyle denilmektedir:

"Diyarbakır'da istilacılara karşı duyulan nefret gittikçe artmaktadır. Yunan taarruzları üzerine halk toplanarak gönüllü kaydına ve yardım toplamaya başlamıştır. İlk günde vilayet merkezinde silahları kendilerine ait olmak üzere 1300 gönüllü kaydolmuştur. Bunların ekserisi eşraf ve ulemaandır. Toplanan yardımın miktarı da 330 bin liraya ulaşmıştır. Maden'den Adana Cephesi'ne hareket etmek üzere 2000'den fazla gönüllü yazılmıştır. Liceliler de gönüllü kaydına başlamıştır. Daha ilk gün gönüllü miktarı 1000'i aşmıştır. Vücutları müsait olmayanlar silahlarını memnuniyetle diğerlerine vermektedirler."¹⁵²

Bedri Günkut, bu süreçte Diyarbakırlıların tutumunu şöyle dile getirmektedir: "Türk milleti her cephede kendisine saldırmak isteyen düşmanlarla çarpışırken Diyarbakır halkı kalbini ve mukadderatını onlara bağlamış, büyük önderin işaretini önemle takip etmiş, hariçten akan düşman propagandalarını, bazı zorba derebeyi ruhlarının yanlış ve haince düşüncelerini şiddetle reddetmiş, genç evlatlarını Türk kardeşleriyle birlikte düşmanla savaşmak üzere hudutlara dökmüştür. Diyarbakır halkının başka türlü düşünmesine ve başka türlü iş yapmasına da ihtimal yoktu. Birinci Dünya Harbinde memleketlerini Rus istilalarından, Ermeni katliamlarından ve yangınlarından kurtaranın büyük önder olduğunu biliyorlardı. İstiklal Harbi'nin en nazik anlarında yalnız Diyarbakır değil, şarkın en ücra köşelerinde bile Büyük Kurtarıcıya sadakatten, Türk ulusuna bağlılıktan başka bir şey görülmemiştir."¹⁵³

¹⁵¹ ATASE, ADF, 133515-2, 34.

¹⁵² *Hâkimiyet-i Milliye*, 29 Temmuz 1920.

¹⁵³ Bedri Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır: Diyarbakır Basımevi, 1937, s. 144.

Bu süreçte Mehmet Akif'in Sevr Antlaşması'nı konu edinen hutbesi Diyarbakır Ulu Camii'nde okunmuş ve büyük bir yankı uyandırmıştır. Sevr Antlaşması'na gösterilen tepki toplumun hassasiyetini ve Millî Mücadele'ye desteğini göstermektedir. Merkezi Diyarbakır'da olan Elcezire Cephesi Kumandanı Nihat Paşa, Mehmet Akif (Ersoy) ile irtibat kurmuş, Nasrullah Camii'nde okunan ve daha sonra *Sebilürreşad*'da yayınlanan hutbe çoğaltılarak Elâzığ, Diyarbakır, Bitlis ve Van vilayetleriyle civar müstakim mutasarrıflıkların halkının istifade etmesi sağlanmıştır.¹⁵⁴

İkinci İnönü muzafferiyetinin haberini alan Diyarbakırlılar Türkiye Büyük Millet Meclisi ordusuna 5 bin 700 lira nakit para, yüz otuz bir at, seksen araba, 6 bin 200 kat çamaşır, üç bin metre kumaş hediye etmişlerdir.¹⁵⁵ İkinci İnönü zaferi üzerine Diyarbakır Milletvekili Kadri Ahmet Bey de 21 Nisan 1921 tarihli oturumda İnönü ile Ertuğrul Gazi türbesinde birer âbide inşasına dair karar vermiştir.¹⁵⁶ Bu zafer münasebetiyle Diyarbakır Mebusu Hamdi Bey tebrik telgrafı göndermiştir.¹⁵⁷ Bu destek Millî Mücadele'nin askerî ve siyasi zaferlerine paralel olarak devam etmiştir. Sakarya Meydan Muharebesi'nin neticeleri ile askerî harekât yön değiştirmiştir. Sakarya Muharebesi sonuna kadar stratejik savunma yapılırken Sakarya'dan sonra strateji taarruza dönüşecektir. Sakarya Savaşı günlerinde Diyarbakır, Silvan, Lice, Çermik ve Ergani'de büyük mitingler yapılarak orduya destek sözü verilmiştir. Zafer üzerine Diyarbakır ve bağlı yerlerde sevinç gösterileri düzenlenmiş ve ordunun nihai zaferi için her türlü fedakârlığın yapılacağına dair yemin edilmiştir.¹⁵⁸

Millî Mücadele'nin askeri safhasını nihayete erdiren Büyük Taarruz/Başkumandanlık Meydan Muharebesi sürecinde ve sonrasında Diyarbakır'dan anlamlı ve ciddi bir destek verilmiştir. Yunan ordusu ile yoğun bir şekilde mücadelenin devam ettiği bir süreçte Mustafa Kemal Paşa'ya tebrik ve destek mesajları gönderilmiştir. Diyarbakır Müftüsü İbrahim Efendi'nin oğlu Şeref Bey "Büyük Millet Meclisi Reisi Gazi Müşir Mustafa Paşa Hazretlerine" başlığı ile gönderdiği 3 Ağustos 1922 tarihli telgrafta "Mücadele-i milliye ile hür kalan memleketin hür bir ferd-i hürmetkârı sıfatıyla tebrikata cesaret eylerim" ifadesi ile zaferden duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.¹⁵⁹ Savaşın devam ettiği günlerde Diyarbakır Mebusu Zülfü Bey, Urfa'da bulunduğu sırada, 27 Ağustos 1922 tarihinde, Rauf Bey'e gönderdiği telgrafta almış olduğu haberler üzerine "ordunun takibât harekâtına başlamasından duyulan memnuniyeti" ifade etmiştir.¹⁶⁰

¹⁵⁴ *Sebilürreşad*, 17 Şubat 1337, s.315; 24 Şubat 1337, s.4-5; Ahmet Kabaklı, *Mehmet Âkif*, İstanbul: Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, 1984, s.34; M. Ertuğrul Düzdağ, *Mehmed Akif Ersoy*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, s.103.

¹⁵⁵ *Öğüd*, 14 Nisan 1921.

¹⁵⁶ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, c. X, s.55.

¹⁵⁷ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, c. IX, s.461.

¹⁵⁸ Haluk Selvi & Bülent Cırık, *Millî Mücadele'de TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2020, s.143.

¹⁵⁹ C.A. A:VII-2, D:89, F:1-98.

¹⁶⁰ BCA, 30-10-00-/54-355-9.

Zülfü Bey, 28 Ağustos 1922 tarihinde Siverek'te bulunduğu sırada İcra Vekilleri Heyeti Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya da gönderdiği bir telgrafta "Cenab-ı Allah ordumuzu muvaffak buyursun!" diyerek ordunun Yunanlılar karşısında kazanmış olduğu başarıdan dolayı memnuniyetini bildirmiştir.¹⁶¹ Aynı gün Mustafa Kemal Paşa, İcra Vekilleri Heyeti Reisi sıfatıyla Zülfü Bey'e gönderdiği telgrafta Haziran'dan beri devam eden şiddetli muharebe neticesinde "Lehü'l hamd, kahraman ordumuz Afyonkarahisar'a girmiştir. Muharebe kemal-i şiddetle devam etmekte ve daha diğer muzafferiyet de intizâr edilmektedir" diyerek teşekkür etmiştir.¹⁶²

Türk ordusunun zaferler kazandığı günlerde Diyarbakır'dan tebrik telgrafları çekilmiş, şehirde bir dizi şenlikler tertip edilmiştir. Elcezire Cephesi Kumandanı Ferik İsmail Cevat Paşa (Çobanlı), "Büyük Millet Meclisi Reisi ve Başkumandan Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine" başlığı ile çektiği 4 Eylül 1922 tarihli telgrafta zaferin Diyarbakır'daki yankılarını şöyle ifade etmektedir: "Ordunun kazandığı azim muzafferiyet dolayısıyla Diyarbakır halkı gündüz bayraklarla gece meşalelerle yaptıkları fevkalade tezahürat esnasında karargâhta da Garp Cephesi kumandan ve efradına minnettarlıklarının iblağını benden rica ettiler. Bilhassa gençliğin beni de duygulandıran tezahüratını zât-ı âlilerine arz ediyorum."¹⁶³

Diyarbakır Valisi Mazhar Bey de Mustafa Kemal Paşa'ya gönderdiği 5 Eylül 1922 tarihli telgrafta kazanılan başarıları tebrik ederek, devamı temennisinde bulunmuştur. Mazhar Bey, bu zaferin yeryüzünde Kelimetullahı yücelten ve Hazret-i Peygamber'in ruhunu sevindiren, hak ile bâtili ayırt eden başarı olduğunu dile getirmiştir. Bu maksat uğrunda mücadele eden bütün âlemi birleştirip mutluluğa ulaştırmasını niyaz ederek zaferin önemine dikkat çekmiştir.¹⁶⁴

Mustafa Kemal Paşa "Bşkumandan" imzasıyla Elcezire Cephesi Kumandanı Cevat Paşa'ya gönderdiği 8 Eylül 1922 tarihli bir telgrafta Yunanlılara karşı elde edilen zafer hakkında detaylı bilgi vermiştir. Telgrafın sonunda Mustafa Kemal Paşa "Ben yarın Turgutlu üzerinden İzmir istikametinde ileri hareket edeceğim" diyerek nihai hedefe doğru gidildiğini ilave etmiştir.¹⁶⁵

Birkaç gün sonra Elcezire Cephesi Kumandanı Cevat Paşa, Türk ordusunun göstermiş olduğu başarı nedeniyle Türkiye Büyük Millet Meclisi Riyasetine bir tebrik telgrafı daha göndermiştir. 10 Eylül 1922 tarihli telgraf Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde okunmuştur. Cevat Paşa, büyük bir milletin harikalar gösteren ordusunun kazandığı zaferden dolayı Diyarbakır halkının emsali görülmemiş bir coşku ile ordunun başarısını kutladığını dile getirmiştir. Telgrafın devamında ise "Orduya karşı gösterilen bu tezahürat ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne karşı olan lâyezal (ebedi) itimat ve irtibatı hürmetlerle

¹⁶¹ BCA, 30-10-00-/54-355-9.

¹⁶² BCA, 30-10-00-/54-355-9.

¹⁶³ C.A. A:VII-2-b, D:91, F:1-33.

¹⁶⁴ C.A, A-VIII-2, D: 89, F: 1-30.

¹⁶⁵ *Atatürk'ün Bütün Eserleri (1922)*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2004, C.XIII, s.265-266.

arz eylerim” diyerek halkın zaferi sahiplenmesi ve devlete olan bağlığından dolayı memnuniyetini ifade etmiştir.¹⁶⁶ 18 Eylül 1922 tarihli meclis zabıtlarına yansıyan tebrik telgraflarına bakıldığında Büyük Taarruz üzerine Ergani Müftülüğü, Ergani Belediye Başkanlığı, Posta Müdüriyeti, Ergani Mektebi İdadi Heyet-i Talimiyesi ve Diyarbakır Mebusu Hacı Şükrü Bey’in de zaferi kutlayan telgraflar gönderdiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁷

Yunan ordusunun Anadolu topraklarından atılması üzerine bu süreçte Diyarbakır’da bulunan Irak Şeyhülmeşayihî Uceymi Sadun Paşa da tebrik telgrafi çekmiştir. Uceymi Sadun Paşa Büyük Meclisi Riyaseti’ne gönderdiği telgrafta duygularını şu cümlelerle dile getirmiştir: “İzmir’in düşman işgalinden kurtulduğu yönündeki mesut haberi şimdi aldım. Yüce Meclis’in kıymetli üyelerinin şu dakikadaki sevinçli hissiyatına iştirak ve bütün kalbimle tebrik ederim. Pek yakın bir zamanda İslam âleminin de kurtuluş bayramını idrak etmemizi Cenab-ı Hak’tan niyaz eylerim efendim.”¹⁶⁸

Bursa ve İzmir’in düşmandan geri alınması haberi Diyarbakır’da duyulunca büyük bir sevinç yaşanmıştır. Diyarbakır halkı vatanın işgal kuvvetlerinden temizlenmesini iki gün boyunca büyük bir coşkuyla kutlamıştır. Ziya Gökalp’in Diyarbakır’da çıkardığı *Küçük Mecmua* isimli derginin 11 Eylül 1922 tarihli 15. sayısında halkın coşkusu ve sevinci şöyle anlatılmaktadır:

“Ordumuzun sevgili İzmir’imize girdiği, sabah erkenden toplanarak ilan edildi. Şehir şevkten, sevinçten derhal harekete geldi. Minarelerden tekbir nidaları, salavat-ı şerife sesleri gök kubbesine doğru yükselmeye başladı. Caddelerde bütün dükkânlar, resmi daireler, hususî evler millî bayraklarla, şarkın güzel halılarıyla gelin odaları gibi donatılmıştı. İktisadi meslekleri temsil eden esnaf heyetleri, her biri kendi bayrağının arkasında yürüyerek belediyeye doğru geliyorlardı. Sultani, Darülmualimîn, Numune mektepleriyle Darüleytam Mektebi de bayraklarımızı yükselterek Cephe Kumandanlığı dairesinin karşısındaki meydana doğru gidiyorlardı. Orada kahraman askerlerimiz iki sıra dizilmişti. Askeri bando kahramanlık şarkılarını çalıyordu. Bu sırada, önde Gençlik Derneği olmak üzere, bütün esnaf heyetleri takım takım gelerek meydana saflar teşkil ettiler. Arkalarından turuk-ı âliye (büyük tarikatlar) ve dervişleri, ilahileri ve dini musikileriyle tek tek gelmeye başladılar. Mebus beyler, hükümet erkânı, memurlar, ulema, eşraf, ordunun bütün ümera ve zabitanı, muavenet heyetine mensup reisler, muhtelif cemaatlerin ruhani reisleri Cephe Kumandanlığı dairesinin önünde dizildiler. Gelen heyetler de bu merkez etrafında sıralandılar.

Bu büyük cemaat, düşman ayakları altında inleyen sevgili memleketimizin mucizeli bir hamle ile geri alınmasından dolayı mukaddes ordumuzla muazzez başkumandanı hem tebrik hem de onlara karşı duyduğu sonsuz teşekkürleri arz için gelmişti. Cephe Kumandanı Cevat Paşa hazretleri, halkın ve ordunun teşkil ettiği bu muazzez halkanın ortasına geldiler, umuma karşı İzmir’in nasıl elden çıktığına ve nasıl geri alındığına dair

¹⁶⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, c. XXIII, s.6-7.

¹⁶⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, c. XXIII, s.100.

¹⁶⁸ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, c. XXIII, s.7.

gayet ulvî bir nutuk irâd ettiler. Belediye Reisi İhsan Bey tarafından, orada toplanan Diyarbakır ahalisinin mukaddes ordu ve muazzez başkumandanımıza karşı samimi duygularını arz eden güzel bir nutuk irâd edildi. Müftü Efendi tarafından güzel bir dua okunduktan sonra hazır bulunan ulema ve eşraf, memurlar ve zabitan heyetleri Cephe Kumandanlığı dairesine giderek Kumandan Paşa hazretlerine tebrik merasimini ifa ettiler.

Bundan sonra umumi bir resmigeçit yapıldı. Piyade, süvari, mitralyöz, topçu, sanayi kıtaları geçtikten sonra, önde Gençlik Yurdu olmak üzere mektepler, darüleytam, turuk-ı âliye heyetleri takım takım bayraklarla, ilahilerle, millî şarkılarla yürüdüler. Bu kadar muhteşem bir içtima ve bu kadar güzel bir resmigeçit Diyarbakır'da ilk defa vukua geliyordu. Askeri mızıkası önde olmak üzere orduyu ve milleti câmi olan bu vecidli alay, hükümet dairesinden İzzet Paşa ve Bağdat caddelerini takip ederek Mardin Kapısı'na kadar gittiler. İkindiden sonra Gençlik Derneği, mektepler ve esnaf heyetleriyle beraber Belediye Meydanı'nda toplanarak müteaddit nutuklar, vatanperverane manzumeler okundu. Oradaki bütün kalabalık bu müstesna günün saadetini coşkulu bir vecd içinde, için için duyuyordu.

Geceleyin minareler kandillerle, daireler fenerlerle donatılmıştı. Belediyede, kışlada, Gençlik Derneği'nde toplananlar latif musikiler dinliyorlardı. Semaya güzel fişekler atılıyordu. Bütün mektepler birleşerek ihtişamlı bir fener alayı yaptılar. Çarşılarda önde askeri bandosu olduğu halde kâh söyleyerek kâh musiki çalarak Belediye'den Darülmualimîn'e gidildi. Her yerde nutuklar irat edildi. İkinci gün yine çarşılar al bayraklarla, çiçekli halılarla tezyin olunmuştu. Halk dünkü bayrama doyamadıkları için bir gün daha iktisadi işleri durdurdular. Bir gün daha içtimai bir hayat, vecdli bir hayat yaşadılar. İnşallah yakında sevgili Edirnemize de kavuşarak bir de Edirne bayramı yaparız.”¹⁶⁹

Ziya Gökalp'in etkili anlatımıyla tasvir ettiği bu metinden Diyarbakır'da görkemli bir “Büyük Taarruz Zafer Yürüyüşü” gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Büyük Taarruz Zaferi'nin hemen akabinde şehirde etkili şenliklerin ve kutlamaların olduğunu Elcezire Cephesi Kumandanı Cevat Paşa da iki ayrı telgrafla iletmiştir. Elcezire Cephesi Kumandanlığı önündeki kutlamalarda Elcezire Cephesi Kumandanı Cevat Paşa ile Belediye Reisi İhsan Hamit (Tığrel) konuşma yapmış, Diyarbakır Müftüsü Hacı İbrahim Efendi de dua etmiştir. Zafer yürüyüşüne toplumun tüm kesimleri iştirak etmiş, zaferden duyulan hissiyat gösteriler yapılarak, nutuklar atılarak ve şiirler okunarak ortaya konmuştur. Ziya Gökalp'in birkaç defa vurguladığı Gençlik Derneği'nin bu merasimlerin organizesinde önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Diyarbakırlı gençlerin meşaleli yürüyüşle zaferi sahiplenip, attıkları sloganlarla samimi bir şekilde vatanperverliklerini ortaya koymaları Elcezire Cephesi Kumandanı Cevat Paşa'nın da dikkatini çekmiş ve bu duygusunu Mustafa Kemal Paşa ile paylaşma ihtiyacı hissetmiştir.

¹⁶⁹ *Küçük Mecmua*, 11 Eylül 1922, s.15-17.

Başkumandanlık Zaferi kutlamaları sırasında öğrencilerin okudukları şiirler arasında Ziya Gökalp'in *Küçük Mecmua*'nın aynı sayısında yayınlanan "Ak Destan", "İzmir Bayramı", "İngiliz'e" ve "İzmir'de" başlıklı manzumeleri yer almaktadır. Ziya Gökalp "Ak Destan" adlı şiirinde duygularını şöyle dile getirmektedir:¹⁷⁰

"Dinleyin kardeşler, bu Ak Destan'ı
Rahman bir fiskeyle ezdi şeytanı
Kurtardı Yunan'dan esir vatani
Bundan sonra artık sulh da yakındır
Sulhü yapan, bil ki ancak akındır

Bu hafta içinde ele geçti bak:
Afyon, Eskişehir, Kütahya, Uşak.
İzmir ile Bursa oldu son konak.
Garbi Anadolumuz hep geçti ele
Manen alınmıştır Edirne bile

Bekliyordu bizi İzmir kızları
O yeşil Bursa'nın ak yıldızları
Bundandır ordunun çılgın hızları
Koşunuz askerler! Çabuk varınız!
Bekleyen kızınız yahut karınız!

Bekliyordu kumral başlı çocuklar,
Yollarda gözleri yaşlı çocuklar:
Nereye ey samur başlı çocuklar?
Askere su verir yara sararız.
Babamız gelmiş mi diye sorarız...

Şüphesiz gelmiştir babalarınız
Sevinsin zavallı analarınız
Yeniden olacak şen yuvalarınız
Millet size açtı şefkat kucağı
Daima tütecek Türk'ün ocağı

Üzümden taşacak yine bu bağlar,
Bağlarla dolacak yine bu dağlar
Şimdi Türk'tür gülen, düşmanlar ağlar.
Kesildi yârinden yâdların eli
Yine Türk'ün oldu İzmir güzeli."

¹⁷⁰ *Küçük Mecmua*, 11 Eylül 1922, s.14.

Ziya Gökalp, "İngiliz'e" başlıklı şiirinde de "İngiliz'den Sakın" şiirinde olduğu gibi Anadolu'da yakılan bağımsızlık ateşinin, Türk milletinin kurtuluş mücadelesinin bütün bir İslam coğrafyasına yayılacağı yönündeki öngörüsü, ileri görüşü, müjdesi dikkat çekicidir.

Ziya Gökalp'in "İngiliz'e" şiiri şöyledir:

"İngiliz! Kızarma öyle öfkeden,
Ebedi kurtulmaz alnın lekeden.
Hep senin yüzünden dökülen kanlar,
Yakılan şehirler, yok olan canlar.

Çek ayağını bu pak ülkeden,
Çekil Kербela'dan, Hint'ten, Mekke'den.
Uyandı İslam'da eski imanlar,
Verdiler el ele hep Müslümanlar.

Kurtulacaklar artık baş tehlikeden:
İngiliz unvanlı pis çekirgeden.
Anladı sendeki zaafi kurbanlar:
Karada acizmiş meğer korsanlar."¹⁷¹

Yunanlılara karşı elde edilen zaferler "Alçak Yunan!" adlı şiirde de ele alınmıştır. Hamid Zülfü imzasıyla *Küçük Mecmua*'nın dördüncü sayısında yer alan şiirde şu duygulara yer verilmiştir:¹⁷²

"Alçak Yunan!
Türkleri silahsız görüp ey Yunan,
Yurdumuza girdin tarihten utan!
Bilmedin ki bizim hâmimiz Allah
Silahlarımız din, mefkûre, vicdan.

Görünce baskını arslanlar yurdu
Çıkardı içinden bir şanlı ordu
Dedi 'söz yurtları hep alacağız,
İzmir, Edirne'de biz kalacağız'
İngiliz istedi sana sahabet,

Türk ordusu seni yenecek elbet,
Alacak topunu, paslı süngünü.
Bu zafer edecek âleme i'lam
Ki İngilizleri alt etti İslam:
Başladı Şarklının saadet günü."

¹⁷¹ *Küçük Mecmua*, 11 Eylül 1922, s.17.

¹⁷² *Küçük Mecmua*, 26 Haziran 1922, s.14.

Hamid Zülfü'nün Millî Mücadele yıllarındaki Türk Yunan savaşını konu edinen bu şiirinde dinî ve millî hislerin yoğun olarak yer aldığı görülmektedir. Şiirde asırlarca Osmanlı idaresinde kalan Yunanlıların, Türklerin zor bir döneminde Anadolu'yu işgal kalkışmasına sert bir tepki gösterilmiştir. Türkler modern silahlara sahip olmasa da onların en büyük silahlarının "din, mefkûre ve vicdan" olduğu vurgulanmıştır. Adeta küllerinden yeniden dirilen Türklerin, "aslanlar yurdu" olan Anadolu'dan şanlı bir ordu çıkararak Yunanlıların işgal ettikleri yerleri bir bir geri alacağı inancı belirtilmiştir. İngilizler sahip de çıksa, Yunanlıların Türk ordusu karşısında hezimetten kurtulamayacağı dile getirilmiştir.

Askerî zaferlerin yanısıra önemli günler de yakından takip edilmiştir. Büyük Millet Meclisi'nin açılış yıldönümü dolayısıyla Diyarbakır'dan Vali Mazhar Bey, Elcezire Cephesi Kumandanı Cevat Paşa ve Diyarbakır Belediye Reisi tarafından tebrik telgrafi çekilmiştir.¹⁷³ Bunun yanı sıra Diyarbakır Aşım Memuru Naci, Diyarbakır Kadısı Hüseyin, Silvan Kaymakamı Mesut Bey de Büyük Millet Meclisi'nin açılışını nedeniyle tebrik telgrafi göndermişlerdir.¹⁷⁴

14. Sonuç

Diyarbakır, kadim bir yerleşim merkezidir. Sahip olduğu coğrafi konum ve ekonomik potansiyel nedeniyle tarih boyunca farklı medeniyetlere evsahipliği yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı boyunca önce tehcir sonra da muhacir güzergâhı olan Diyarbakır, bu dönemde ciddi siyasi, toplumsal ve ekonomik sıkıntılara maruz kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu vaziyet ve İtilaf devletlerinin savaşı kazanmaya daha yakın olması Ermeni komitacılarının taşkınlıklarına neden olmuştur. Askerî ve mülki yetkililer tarafından alınan tedbirler neticesinde komitacıların katliamlarına engel olunmuş, yapılan ihtilal planları ve taburları donatacak silahları açığa çıkarılmıştır.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İngilizler Antep, Urfa ve Maraş'ı işgal etmiş ve işgal sahasına Diyarbakır'ı da dâhil etmeye çalışmıştır. İngilizler, işgal sahasını genişletmek ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzunu kırmak için sinsi ve planlı bir siyaset takip etmiştir. Önemli bir toplumsal güç unsuru olan Kürt aşiretlerini kazanmak için bir takım istihbarat subaylarını görevlendirmiştir. Bu kapsamda Edward William Charles Noel ve Woolley, Kürt aşiretlerini dolaşarak onları taltif ve tehdit ile kazanmaya çalışmıştır. Her fırsatta Osmanlı Devleti'ni ve Türkleri ağır bir şekilde eleştiren bu subaylar, etkili olmak için yoğun bir şekilde Kürt milliyetçiliği propagandası yapmıştır. Buna rağmen Kürt aşiret reislerinin büyük bir kısmı bu konudaki telkin ve tahriklere sert tepki göstermiş ve Osmanlı Devleti'nden yana tavır koymuştur. Sykes-Picot Antlaşması'nda yapılan tadilatla işgal bölgesi el değiştirmiştir. 15 Eylül 1919'da yapılan "Suriye İtilafnamesi" gereğince Antep, Urfa ve Maraş bu defa Fransızlar tarafından işgal

¹⁷³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, c. I, s.46.

¹⁷⁴ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 1, c. I, s.93-94.

edilmiştir. Fransız işgal birliklerinde Ermenilerin yer alması, Ermeniler arasında yeniden Ermenistan düşüncesinin yeşermesi ve Fransızların Diyarbakır Vilayetini işgal sahasına dâhil etme girişimi Diyarbakır'da ciddi tedirginliklere ve tepkilere neden olmuştur. Bu süreçte Diyarbakır merkezli 13. Kolordu Kumandanlığı gerekli tedbirleri alırken Diyarbakır kamuoyu da miting ve protestolarla işgallerin kabul edilemeyeceğini haykırmıştır.

Toplumun hemen her kesiminden kişilerin iştirak ettiği mitinglerde; işgallerin hukuka, insanlığa ve medeniyet değerlerine aykırı olduğu açıkça dile getirilmiştir. Bu konuda en organize ve sert tepki İzmir'in işgaline gösterilmiş ve yaşanan mezalim lanetlenmiştir. İzmir'in işgaline gösterilen tepkiler birçok şehirde olduğu gibi Diyarbakır'da da millî bilincin ve istiklal ruhunun yeşermesine zemin hazırlamıştır. Nitekim bu süreçte Müdafaa-i Vatan ve Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri teşekkül etmeye başlamıştır. Ancak Millî Mücadele'nin ilk yıllarında Diyarbakır Valisi olarak görev yapan Mustafa Nadir ve Faik Ali Beylerin İstanbul Hükümeti taraftarı olması bu cemiyetlerin daha fazla güçlenmesine engel teşkil etmiştir. Bu nedenle Erzurum ve Sivas Kongrelerine seçilen delegeler kongrelere iştirak edememiştir. Buna rağmen Diyarbakır kamuoyu hem bölgedeki hem de ülke sathındaki gelişmeleri yakından takip etmiştir.

Mütareke dönemindeki belirsizlik, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu vaziyet ve İtilaf devletlerinin bölgedeki politikaları bazı Kürt ileri gelenlerinde bağımsız bir Kürdistan düşüncesinin hayata geçirilmesine neden olmuştur. İstanbul merkezli Kürt Teali Cemiyeti'nin yanı sıra Diyarbakır'da da aynı paralelde hareket edecek olan Kürt Kulübü kurulmuştur.

Diyarbakır Kürt Kulübü, Osmanlı Devleti'ne ve Millî Mücadele'ye karşı muhalif bir siyaset takip etmiştir. Başlangıçta bölgenin Ermenistan olacağı kaygısı ile oluşturulan cemiyetin önde gelenlerinin İngiliz mandasını talep edecek bir siyaset takip etmesi ve Osmanlı Devleti'ne karşı tahrik edici bir dil kullanması halkın bu kulübe bakışını derinden etkilemiştir. Bu kapsamda gerek Kürt Kulübü'nün ayrılıkçı politikaları gerekse de Kürt Teali Cemiyeti'nin temsilcisi Şerif Paşa'nın Paris Konferansı'nda Ermeni delegasyonu ile iş birliği yapması sert tepkilere neden olmuştur. Diyarbakır ve çevresinden Paris Konferansı'na, İtilaf devletleri temsilcilerine ve Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne gönderilen telgraflarda Kürtlerin tek ve gerçek temsilcisinin Türkiye Büyük Millet Meclisi olduğu vurgulanmış, Şerif Paşa'nın Kürtlerin temsilcisi olamayacağı ifade edilmiştir. Çekilen protesto telgraflarında Kürtlerin önce Müslüman daha sonra Osmanlı en son olarak da Kürt oldukları dile getirilerek, Osmanlı camiasından ayrılmayı hedefleyen politikalar ve savunucuları lanetlenmiştir.

Millî Mücadele sürecinde mahallî ve bölgesel kurtuluşu telkin eden propagandalara ve yapılara karşı ısrarla "Millî İttihad" vurgusu yapılmıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın Diyarbakır'daki aşiret reisi ve kanaat önderlerine gönderdiği telgraflarda Türklerle

Kürtlerin kadim ilişkilerine vurgu yapılarak bu iki unsurun ayrılamayacağı dile getirilmiştir. Mustafa Kemal Paşa bu süreçte pragmatik bir siyaset takip etmiştir. Türk yerine “İslam” unsuruna vurgu yaparak hem ayrılıkçı bir siyaset takip eden Kürt Kulübü’nün etkinliğini ve propaganda alanını daraltmış hem de Kürtlerin Millî Mücadele’ye desteğinin dozunu artırmıştır. Bu nedenle bu dönemdeki hemem hemen tüm mektup ve telgraflarında Türkler ile Kürtlerin anasır-ı İslamiyenin en önemli parçası oldukları vurgulanmıştır.

Mütareke ve kongreler döneminde organize ve aktif bir konumda bulunan Diyarbakır kamuoyu bu özelliğini Millî Mücadele’nin silahlı evresinde de devam ettirmiştir. Batı Cephesi’nde Yunanlılara karşı elde edilen İnönü, Sakarya ve Büyük Taarruz zaferleri Diyarbakır’da da etkisini göstermiştir. Ülkenin içinde bulunduğu vaziyeti yakından takip eden Diyarbakır ahali, maddi ve manevi olarak Millî Mücadele’nin yanında yer almıştır. Zaferlerden hemen sonra Diyarbakır ve bağlı kazalarda mitingler ve zafer yürüyüşleri tertip edilmiştir.

Bu süreçte Diyarbakır ahalisinin Millî Mücadele lehinde dinamik ve etkili bir tavır sergilemesinde hiç şüphesiz bazı mülki ve askeri yetkililer ile kanaat önderlerinin de büyük bir katkısı vardır. Öncelikli olarak her ne kadar Mütareke dönemi valileri Mustafa Nadir ve Faik Ali Bey İstanbul Hükümeti’ne bağlı iseler de bölgenin işgaline, Ermenistan olmasına yönelik politikalara ve ayrılıkçı faaliyetlere karşı duyarlılık göstermişlerdir. 13. Kolordu Kurmay Başkanı Halit Bey (Akmansü), Elcezire Cephesi Kumandanı Mehmet Nihat Paşa (Anılmış) ile Cevat Paşa (Çobanlı) önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Bunların yanı sıra mahallî dinamiklerden özellikle Belediye Başkanı Dellalzade Abdurrahman Efendi, Müftü İbrahim Efendi, Ziya Gökalp ile Şeyh Ahmet es-Senûsî ön plana çıkmaktadır. Elbette Diyarbakır eşrafından, ulemasından, tarikat liderlerinden, aşiret reislerinden hülasa Diyarbakır ahalisinden binlerce insanın bu sürece büyük katkısı olmuştur. 23 Nisan 1920’de açılan Büyük Millet Meclisi’ne Diyarbakır’dan yedi milletvekili iştirak etmiştir. Bu kişiler hem meclis çalışmalarında hem de meclis dışında almış oldukları görevlerde Millî Mücadele’ye katkı sunmuştur.

Kaynaklar / References

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

C.A: A:III-3, D:14, F:49; A:VII-2-b, D:91, F:1-33; A:VII-2, D:89, F:1-98; A-VIII-2, D: 89, F: 1-30; A:III-2, D:14, F:10-3.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı İstiklal Harbi Kataloğu:

ATASE, İSH, K. 30, G. 11, B. 11-1; K.1, G.13, B.13-11-12; K.2, G.115, B.115-1, 2; K.21, G.31, B.31-2; K.21, G.31, B.31-3; K.333, G.177, B.177-1; K.56, G.40, B.40-1, 2; K. 270, G. 147, B. 147-1.

ATASE, ADF, 133515-2, 34.

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Atatürk Koleksiyonu Kataloğu:

ATASE, ATAZB, K. 3, G. 82, B.1; K. 3, G. 92, B. 1; K. 30, G. 56, B. 1; K. 30, G. 70, B. 1; K. 4, G. 77, B.1; K. 4, G. 89, B. 1; K. 5, G. 32, B.1-2; K. 7, G. 82, B. 82-1; K. 11, G. 32, B.1-2.

Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivleri

BCA, 30-10-00-/54-355-9.

BOA, BEO, A. VRK, 832/12; 833/92; 832/12; 832/14; 833/20; 833/92.

BOA, DH. EUM, AYŞ, 16/5.

BOA, DH. ŞFR, 101/19-36; 103/66; 438/83; 468/147; 610/9; 612/105; 633/39; 633/53; 636/126; 657/38; 97/337; 97/237; 606/52; 632/38.

BOA, HR. SYS, 27/9.

Kitap, Makale ve Hatıralar

Abalıoğlu, Yunus Nadi. *Mustafa Kemal Paşa Samsun'da*. İstanbul: Sel Yayıncılık, 1955.

Akbıyık, Yaşar. *Millî Mücadele'de Güney Cephesi Maraş*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 61/128 (2012).

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ermeni Belgeleri Özel Sayı 2. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 32/83 (1983).

Atamer, Hamdi, "Millî Direnme", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 11 (1968), Belge: 1.

Atatürk, Mustafa Kemal. *Nutuk (Vesikalar)*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 969, c.III.

Atatürk'ün Bütün Eserleri (1915-1919). İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003, c.II.

Atatürk'ün Bütün Eserleri (1919-1920). İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003, c. VI.

Atatürk'ün Bütün Eserleri (1922). İstanbul: Kaynak Yayınları. 2004, c.XIII.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. İstanbul: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1945.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Tahrir Defteri*, nr. 998. Ankara: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 1998.

- Beysanoğlu, Şevket. *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*. Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, c.II.
- Bozan, Oktay. "Millî Mücadele Döneminde Silvan Kamuoyu". *Külliyyat Osmanlı Araştırmaları Dergisi*. 13 (2021): 55-73.
- Bozan, Oktay. Diyarbakır Kürt Teali Cemiyeti'nin Faaliyetleri". *Tanzimat'tan Günümüze Diyarbakır*. Editörler: Oktay Bozan, Hakan Asan, Hatip Yıldız, Mehmet Salih Erpolat, Ankara: Manas Yayıncılık, 2019, c. II.
- Bozan, Oktay. *Millî Mücadele Döneminde Diyarbakır*. Konya: Çizgi Yayınları, 2016.
- Cemilpaşa, Ekrem. *Muhtasar Hayatım*. Ankara: Beybun Yayınları, 1992.
- Çavdar, Tevfik. *Millî Mücadele Başlarken Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1971.
- Çelik, Recep. *Millî Mücadele'de Din Adamları-2*, İstanbul: Emre Yayınları, 1999.
- Çoker, Fahri. *Türk Parlamento Tarihi, Millî Mücadele ve TBMM I. Dönem (1919-1923)*. Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, 1994, c. I.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Mehmed Akif Ersoy*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Erdeha, Kamil. *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1975.
- Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyyesi*. Haz: H. Erdoğan Cengiz, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1983.
- Fırat, Kerim. *Urfa Kahramanları*. Gaziantep: CHP Basımevi, 1944.
- Goloğlu Mahmut. *Üçüncü Meşrutiyet 1920*. Ankara: Başnur Matbaası, 1970
- Goloğlu, Mahmut. *Millî Mücadele Tarihi-I Erzurum Kongresi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Goloğlu, Mahmut. *Sivas Kongresi*. Ankara: Başnur Matbaası, 1969.
- Göğem, Ziya. *Kurmay Albay Dadaylı Halit Beğ Akmansü (1884-1953)*. İstanbul: Halk Basımevi, 1954, c.I.
- Gökbilgin, M. Tayyip. *Millî Mücadele Başlarken*. Ankara: TTK, 1959.
- Göldaş, İsmail. *Kürdistan Teali Cemiyeti*. İstanbul: Doz Yayınları, 1991.
- Göyünç, Nejat. "Diyarbakır" Maddesi, c. IX, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi Yayınları, 1994.
- Günkut, Bedri. *Diyarbakır Tarihi*. Diyarbakır: Diyarbakır Basımevi, 1937.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*. Ankara: Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Yayını, 6 (1953).
- Kabaklı, Ahmet. *Mehmet Âkif*. İstanbul: Türk Edebiyat Vakfı Yayınları, 1984.
- Kansu, Mazhar Müfit. *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*. Ankara: TTK, 2009.
- Karabekir Kazım. *Kürt Meselesi*. Haz. Faruk Özerengin. İstanbul: Emre Yayınları, 1995.

- Karabekir, Kazım. *İstiklal Harbimizin Esasları*. İstanbul: Sinan Matbaası ve Neşriyat Evi, 1951.
- Karpat, Kemal H. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikler*. Çev. Bahar Tırnakçı. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Kırzioğlu, Fahrettin. *Bütünüyle Erzurum Kongresi*. Ankara: Kültür Ofset, 1993, c. I.
- Kurt, Kadir. "Ayrılkçı Bir Cemiyet: Diyarbakır Kürt Kulübü'nün Faaliyetleri ve Kapatılması". *Atatürk Üniversitesi Atatürk Dergisi*, 10/1 (2021): 99-132.
- Kurubaş, Erol. *Başlangıçtan 1960'a Değın Kürt Sorununun Uluslararası Boyutu*. Ankara: Ümit Yayıncılık, 1997.
- Mesut, Ahmet. *İngiliz Belgelerinde Kürdistan, 1918-1958*. İstanbul: Doz Yayınları, 1992.
- "Millî Mücadele Döneminde Müdafaa-i Hukuk Teşkilatları". Yay. Haz. Tarihi Araştırmalar Grubu. *Belgelerle Türk Tarih Dergisi*, 19 (1986): 9-18.
- Mustafa Akif Tütenk. *Mahsul-i Leyal-i Hayatım, Defter: 1*.
- Noel, E. W. Charles. *Kürdistan 1919 Binbaşı Noel'in Günlüğü*. Çev. Bülent Birer. İstanbul: Avesta Yayınları, 2010.
- Öke, Mim Kemal. *İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri 1919*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988.
- Öke, Mim Kemal. *Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1926)*. İstanbul, İz Yayıncılık, 1995.
- Özalp, Yalçın. *Millî Mücadele'nin ilk Zaferi*. Ankara: İkbal Matbaası, 1976.
- Özdağ, Suat. "Birinci Dünya Savaşı'nda Bitlis Mültecileri". *Çağlar Boyu Göç*. Ed. İsa Kalaycı & Gökhan Kalmış. Ankara: Gazi Kitapevi, 2021.
- Özçelik, İsmail. *Millî Mücadele'de Güney Cephesi Urfa*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2003.
- Sabis, Ali İhsan. *Birinci Dünya Harbi*. İstanbul: Nehir Yayınları, 1991, c. IV.
- Salname-i Diyarbakır (Zeyl)*. Haz. Ahmet Zeki İzgöer. İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1999, c. IV-V.
- Selvi, Haluk. "Millî Mücadele'de Erzurum ve Sivas Kongreleri Dönemi". *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, c.XV, s. 949-962.
- Selvi, Haluk & Cırık, Bülent. "Millî Mücadele'de Bitlis ve Çevresi (1918-1921)", *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)*, 9 (2014): 205-231.
- Selvi, Haluk & Cırık, Bülent. *Millî Mücadele'de TBMM'ye Anadolu'dan Çekilen Telgraflar*. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2020.
- Selvi, Haluk. *İşgal ve Protesto*. İstanbul: Değişim Yayınları, 2007.
- Selvi, Haluk. *Millî Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2000.
- Silopî, Zinar. *Doza Kürdistan*, Beyrut: Stewr, 1969.
- Sonyel, Salahi R. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika, I*. Ankara: TTK, 1987.

- Şahingöz, Mehmet. "Millî Mücadele Esnasında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Yapılan Millî Birlik ve Beraberlik Mitingleri". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. 32 (1995): 416-426.
- Şahingöz, Mehmet. "Millî Mücadele'de Protesto ve Mitingler", *Türkler*, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 15 (2002): 1227-1260.
- Şemsettin Sami. *Ka'mus'ul A'lam*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1306.
- Tansel, Selahattin. *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*. Ankara: MEB Yayınları, 1977, c. I.
- Toptancı, Cemal. *Çözülme Yüzyılın Serüveni*. İstanbul: Erguvan Yayınları, 2018.
- Tunaya, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi*. Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984, c. II.
- Türk İstiklal Harbi-Güney Cephesi*. Ankara: Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 2009, c. IV.
- Türkgeldi, Ali Fuat. *Görüp İşittiklerim*. Ankara: TTK, 1987.
- Tütenk, Mustafa Akif. "Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları". *Kara-Amid Dergisi*, II/4 (1956-1958): 311-339.
- Ursavaş, Ali Saip. *Kilikya Faciaları ve Urfa'nın Kurtuluşu Mücadelesi*. İstanbul: Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekâsı, 1340.

Gazeteler

- İstiklâl*. 23 Mayıs 1919.
- Memleket*. 27 Şubat 1919, 28 Şubat 1919.
- İrade-i Milliye*. 19 Ekim 1919, 3 Kasım 1919.
- Hâkimiyet-i Milliye*. 28 Ocak 1920, 29 Temmuz 1920.
- Sebilürreşad*, 17 Şubat 1921, 24 Şubat 1921.
- Öğüd*, 14 Nisan 1921.
- Küçük Mecmua*. 26 Haziran 1922, 11 Eylül 1922.

Meclis Zabıtları

- TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, c. IX, X, XXIII.
- Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, Devre: 4, c. 1.

EK 1. Süleyman Nazif Süleyman Nazif, Vilâyât-ı Şarkiye MHMC'nin kurulmasından hemen sonra Diyarbakır Müftüsü Hacı İbrahim Efendi (1868-1926)'ye çektiği telgraf. Telgrafta, Vilâyât-ı Şarkiye MHMC'nin Doğu Anadolu'nun tüm haklarını müdafaa edeceğini belirtmiş ve ivedilikle 5000 lira temin edilmesini istemiştir. (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), DH.ŞFR., 649/30, 17.12.1334)

The document is a telegraph (telgraf) written in Ottoman Turkish. It features a circular stamp at the top left and a central title in calligraphy. The text is organized into several sections, including a header with a date and time, a central title, and several paragraphs of text. The text is written in a cursive script. At the bottom right, there is a stamp that reads "DH.ŞFR. 606/52". The document is framed by a black border.

DH.ŞFR.00606.00052.001

EK 2. Millî Mücadele Döneminde önemli hizmetlerde bulunan Diyarbakır merkezli 13. Kolordu Kurmay Başkanı Dadaylı Halit Akmansu

EK 3. Elcezire Cephesi Kumandanı Cevat Paşa-Diyarbakır kısmına

EK 4. Uceymî Sadun Paşa, Elcezire Kumandanı Nihat (Anılmış) Paşa, Mardin Mutasarrıfı ve Diyarbakır Vali Vekili İbrahim Bedrettin Bey, Fırka kumandanları ve diğer askerî erkân ile birlikte, Diyarbakır Ordu Karargâhı önünde

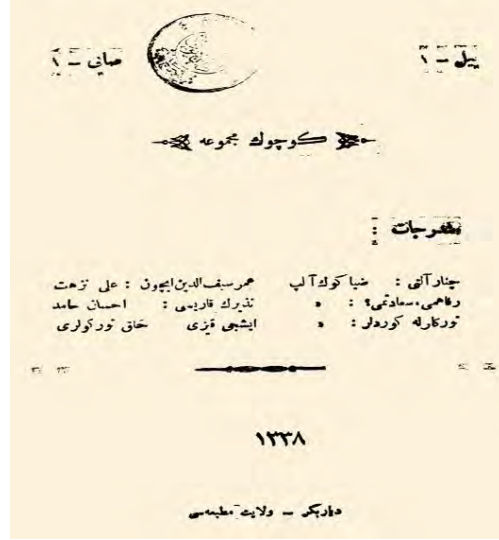
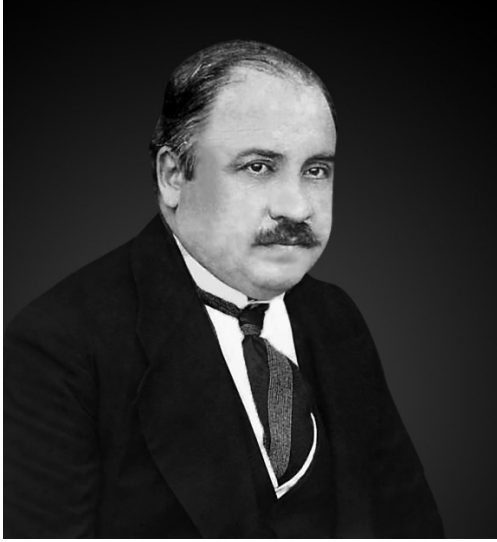

EK 5. Diyarbakır'da Millî Mücadele taraftarı vatansever Müftü Hacı İbrahim Efendi

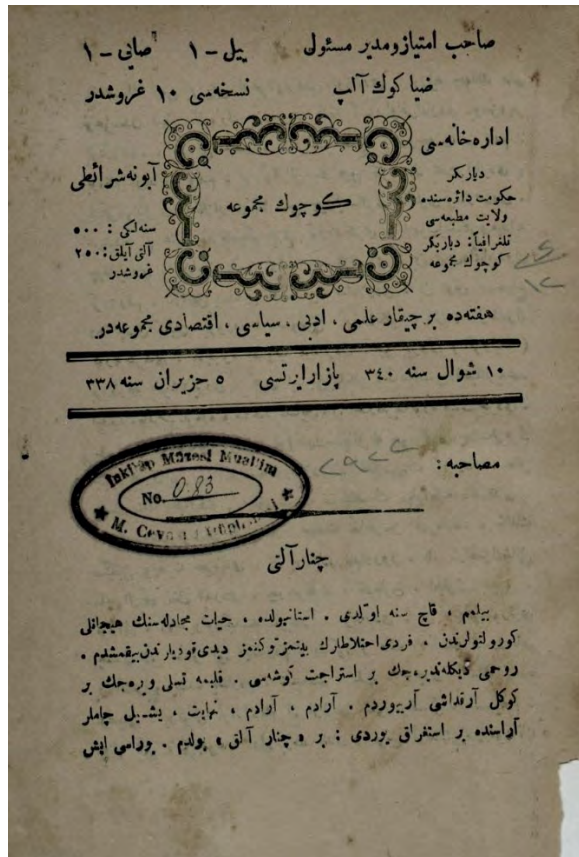

EK 6. Ziya Gökalp ve 5 Haziran 1922-5 Mart 1923 tarihleri arasında çıkardığı Küçük Mecmua Dergisi'nin 1. Sayısının Kapağı

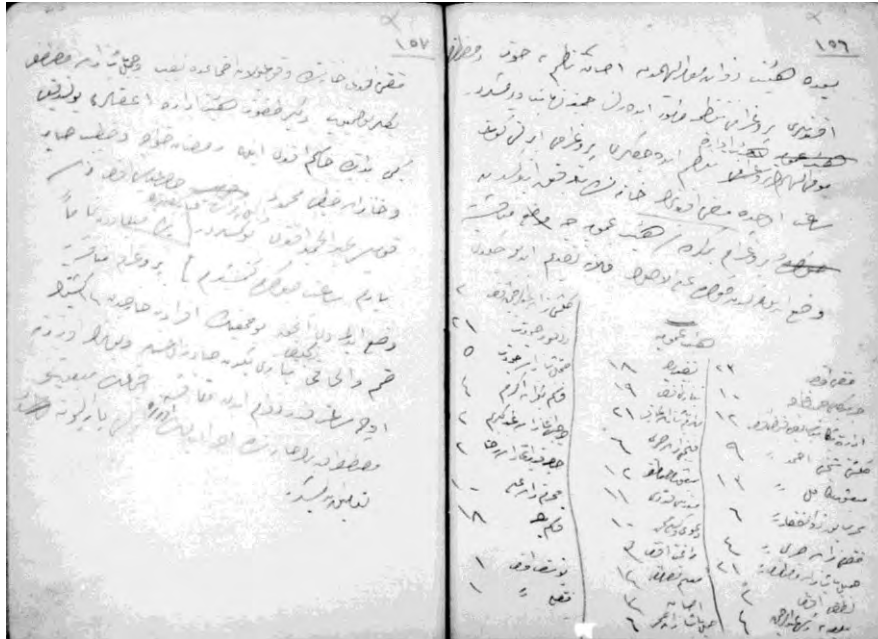
EK 7. Küçük Mecmua'nın 1. sayısının 1. sayfası

EK 8. Diyarbakır Vilayeti'nin Haritası

EK 9. Diyarbakır Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'nin oluşturulması/ Mustafa Akif Tütenk, Mahsul-i Leyal-i Hayatım, Defter: 1, s. 153-155

Yazar Hakkında / About Author

**Prof. Dr. Oktay BOZAN | Dicle Üniversitesi |
oktaybozan210[at]gmail.com | ORCID: 0000-0003-0485-556X**

Prof. Dr. Oktay BOZAN, 1976 yılında Diyarbakır ili Çüngüş ilçesinin Deveboynu Köyünde doğdu. İlkokulu Deveboynu Köyü'nde, Ortaokul ve liseyi Çüngüş Lisesi'nde okudu. 1996 yılında Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliğini kazandı ve 2000 yılında mezun oldu. Aynı yıl Diyarbakır Koşuyolu İlköğretim Okuluna atandı ve beş yıl öğretmenlik yaptı. 2005-2010 yılları arasında Diyarbakır Süleyman Demirel Lisesi, Atatürk Lisesi, İmam Hatip Lisesi ve Arif Eminoğlu İlköğretim okullarında okul müdürü olarak görev yaptı. 2004-2006 yıllarında Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi bölümünde yüksek lisans yaptı. 2008-2012 yılları arasında Fırat Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı'nda doktora yaptı. 2012-2019 yılları arasında Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi bölümünde Öğretim üyesi olarak görev yaptı. Hali hazırda Dicle Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Rektör danışmanlığı, bölüm başkanlığı, enstitü müdürlüğü gibi idari görevler yapan yazar, çok sayıda bilimsel etkinliğin de gerçekleştirilmesinde yer almıştır. Evli ve dört çocuk babasıdır. Yazarın, Ermeniler, misyonerlik faaliyetleri, aşiretler ve Diyarbakır ile ilgili çok sayıda makalesi ve bildirisi vardır.

**Prof. Dr. Oktay BOZAN | Dicle University |
oktaybozan210[at]gmail.com | ORCID: 0000-0003-0485-556X**

Prof. Dr. Oktay BOZAN was born in 1976 in Deveboynu Village of Çüngüş district of Diyarbakır province. He attended primary school in Deveboynu Village, secondary school and high school in Çüngüş High School. He won the Department of History Teaching at Dicle University Education Faculty in 1996 and graduated in 2000. In the same year, he was appointed to Diyarbakır Koşuyolu Primary School and taught for five years. Between 2005 and 2010, he worked as a school principal at Diyarbakır Süleyman Demirel High School, Atatürk High School, İmam Hatip High School and Arif Eminoğlu Primary School. He completed his master's degree in Dicle University, Faculty of Theology, Department of Islamic History in 2004-2006. Between 2008 and 2012, he completed his PhD at Fırat University, Department of History. Between 2012-2019, he worked as an associate faculty member in the Department of Islamic History at the Faculty of Theology at Dicle University. He is currently working as a full-time professor at Dicle University, Faculty of Letters, Department of History. The author, who performed administrative duties such as advisor to the rector, head of the department, and director of the institute, also took part in the realization of many scientific activities. He is married and has four children. The author has many articles and statements about Armenians, missionary activities, tribes and Diyarbakır.